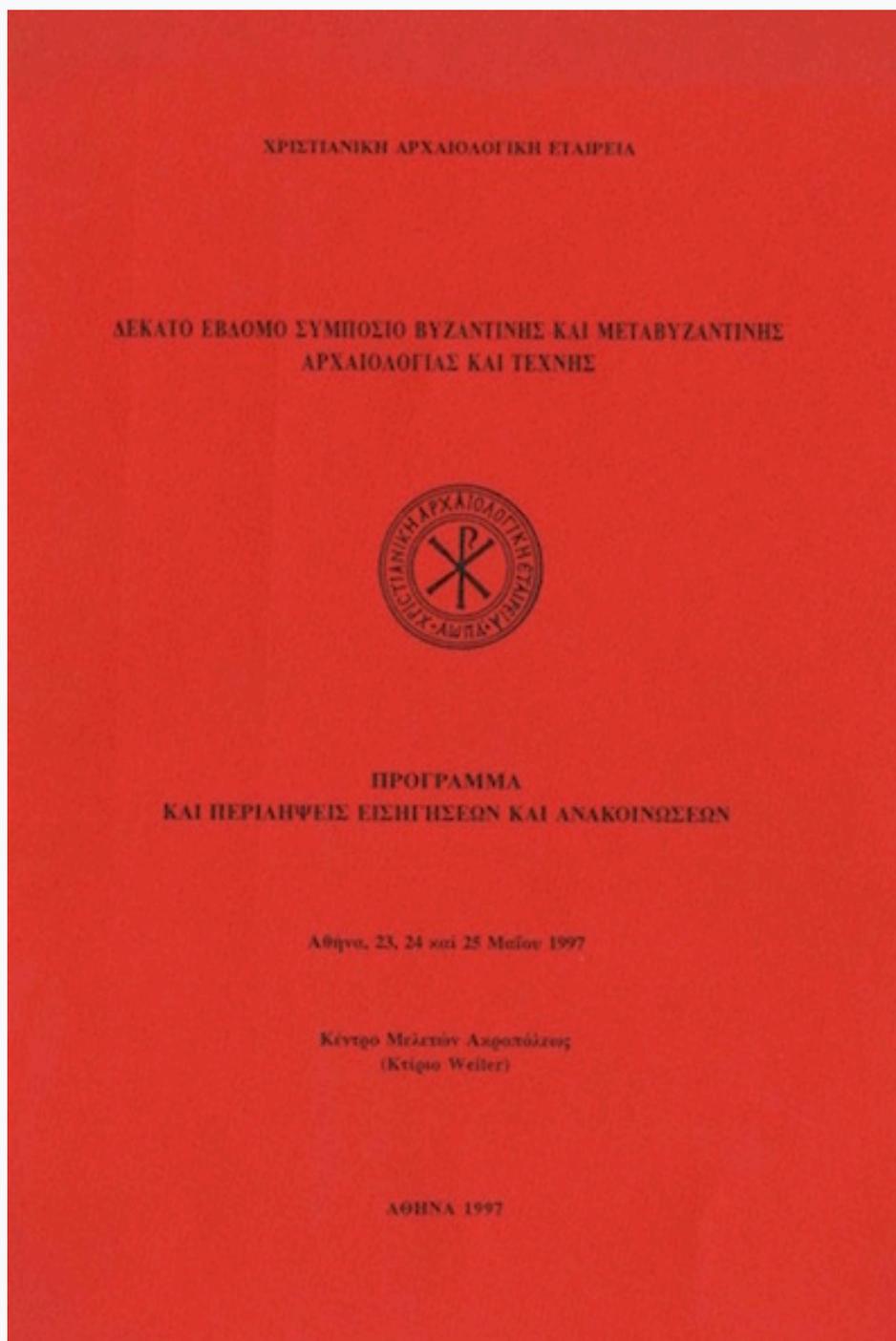
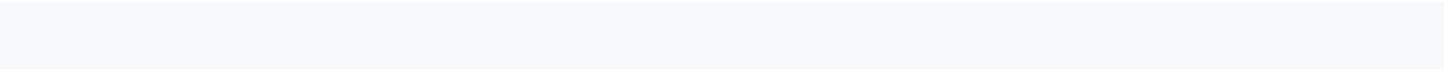


Ετήσιο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 17 (1997)

Δέκατο Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης





ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΔΕΚΑΤΟ ΕΒΔΟΜΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ



ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

Αθήνα, 23, 24 καί 25 Μαΐου 1997

Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως
(Κτίριο Weiler)

ΑΘΗΝΑ 1997

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

**ΔΕΚΑΤΟ ΕΒΔΟΜΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ**



**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ**

Αθήνα, 23, 24 και 25 Μαΐου 1997

**Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως
(Κτίριο Weiler)**

ΑΘΗΝΑ 1997

**ΔΕΚΑΤΟ ΕΒΔΟΜΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ**

Ἀθήνα, 23, 24 καί 25 Μαΐου, 1997

**Κέντρο Μελετῶν Ἀκροπόλεως (κτήριο Weiler), Ὁδός Μακρυγιάννη 2-4,
Ἀθήνα**

Π ρ ό γ ρ α μ α

Κατά τό τριήμερο 23-25 Μαΐου '97 συγκαλεῖται ἀπό τήν Χριστιανική Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία τό 17ο ἐαρινό Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης. Εἰδικό ἐπιστημονικό θέμα γιά ἐφέτος ἔχει ὀρισθῆ «Πόλεις στό Βυζάντιο ἀπό τόν 5ο ἕως τόν 15ο αἰῶνα». Στό εἰδικό αὐτό θέμα ἔχουν ἀφιερωθῆ οἱ δύο συνεδριάσεις, πρωτῆ καί ἀπογευματινῆ τῆς Κυριακῆς 25ης Μαΐου μέ τρεῖς ἡμίωρες εἰσηγήσεις καί ἕννεα ἀνακοινώσεις.

Ἡ Παρασκευή 23η Μαΐου εἶναι ἀφιερωμένη στην βυζαντινὴ καί τὴν μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ μέ ἕνδεκα καί πέντε ἀνακοινώσεις ἀντιστοίχως.

Τό πρωτὶ τοῦ Σαββάτου περιλαμβάνει ὀκτώ ἀνακοινώσεις (γλυπτικὴ, ἰαλοτεχνία, μεταλλοτεχνία καί φορητὲς μεταβυζαντινὲς εἰκόνες). Τό ἀπόγευμα τοῦ Σαββάτου περιλαμβάνει ἐπίσης ὀκτώ ἀνακοινώσεις βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς.

Τό βράδυ τῆς Κυριακῆς 25ης Μαΐου θά πραγματοποιηθῆ ἡ ἔτησια τακτικὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν μελῶν τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἐφέτος θά διεξαχθοῦν ἐν συνεχείᾳ ἀρχαιολογικὲς (ἐκλογή Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς ΧΑΕ γιά τὴν προσηχῆ Τριετία, 1997-2000, καί ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπῆς).

Ἡ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία εὐχαριστεῖ τό Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ τό ὁποῖο, ὅπως καί κατά τὰ προηγούμενα ἔτη, ἐνίσχυσε τό ἐαρινό Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης, τοῦ 1997.

Εὐχαριστεῖ ἐπίσης θερμὰ τὴν Α΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καί Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων καί ἰδιαιτέρως τὴν Ἐφορο κα Ἰσμήνη Τριάντη γιά τὴν φιλοξενία τοῦ Συμποσίου στίς αἰθουσες τοῦ κτηρίου Weiler.

**ΔΕΚΑΤΟ ΕΒΔΟΜΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ**

Ἀθήνα, 23, 24 καί 25 Μαΐου, 1997

Κέντρο Μελετῶν Ἀκροπόλεως (Κτήριο Weiler), Ὁδός Μακρυγιάννη 2-4, Ἀθήνα

Παρασκευή, 23 Μαΐου 1997

Πρωϊνή Συνεδρίαση, Προεδρεύουν: **N. Αραυδάκης καί Γ. Βελένης**

- 10. 15 Ἐναρξη τοῦ Συμποσίου καί ἀνακοινώσεις
- 10. 30 Ἄννα Νίκα. Συνοπτική ἐκθεση τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν στήν παλαιοχριστιανική Ἰαλυσό τῆς Ρόδου.
- 10. 45 Σωτήρης Βογιατζῆς. Νεώτερα στοιχεῖα ἀπό τήν οἰκοδομική ἱστορία τῆς Παναγίας Σκριποῦ.
- 11. 00 Νικόλαος Χαρισσιόλακης. Ὁ ναῖσος τῆς Ἁγίας Θεοδώρας στόν Βάστα Μεγάλουπόλεως.
- 11. 15 Διὰ λειμμα
- 11. 45 Παντελῆς Φουντάς. Σκάριφος καί δομική γάραξη τῆς κάτοψης στό ναό τοῦ Πρωτάτου.
- 12. 00 Λήδα Τόσκα - Δαμιανός Κομματάς. Οἱ βυζαντινοί ὑδρόμυλοι στήν Πολίγνη Θεσσαλονίκης.
- 12. 15 Σταῦρος Μυδεράκης. Lacrimae Rerum.
- 12. 30 Γεώργιος Μαστροπούλος. Οἱ μονόκλιτοι σταυροειδείς ἐγγεγραμμένοι ναοί τῆς Νάξου.
- 12. 45 Σ υ ζ ῆ τ η σ η
- 1. 15 Ἀῆξη τῆς πρωϊνῆς συνεδριάσεως

Ἀπογευματινή Συνεδρίαση, Προεδρεύουν: **X. Μπούρας καί Ἡ. Κόλιας**

- 5. 30 Γεώργιος Δημητροκάλλης. Ὁ σταυροεπίστερος ναός στό κάστρο Πήδημα Μεσσηνίας.
- 5. 45 Ἐλένη Κουνουπιώτου- Μανωλέσσου. Ἁγιος Νικόλαος Ραγκαβῆς στό Ριζόκαστρο, Συμβολή στήν ἱστορία τοῦ μνημείου.
- 6. 00 Σταῦρος Μυαλιούζος. Παρατηρήσεις στή μεσοβυζαντινή ναοδομία τοῦ Ἁγίου Ὄρους.
- 6. 15 Κατερίνα Μανούσου- Ντέλλα. Ἡ πολεοδομική ἐνταξη τῶν μεσαιωνικῶν ὀχυρώσεων τῆς Ρόδου.
- 6. 30 Διὰ λειμμα
- 7. 00 Στάθης Στεῖρος. Σεισμοί ὡς αἶτιο ναοδομίας κατά τόν 16ο-18ο αἰῶνα.
- 7. 15 Ἀφροδίτη Πισαλῆ. Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ στήν Παναγίτσα Τριζάλων.
- 7. 30 Ἀθηνᾶ Χριστοφίδου. Συμβολή στήν τοπογραφία τῆς Ἐξω Μάνης κατά τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους.
- 7. 45 Θάλεια Μαντοπούλου- Παναγιωτοπούλου. Ναοί καί μονές τῆς Θεσσαλονίκης μέσα ἀπὸ τὸ γενικό κτηματολόγιο τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος, τό 1918.
- 8. 00 Σ υ ζ ῆ τ η σ η
- 8. 40 Ἀῆξη τῆς ἀπογευματινῆς συνεδριάσεως

Σάββατο, 24 Μαΐου 1997

Πρωινή Συνεδρίαση, Προεδρεύουν: **Μ. Ποταμιάνου και Σ. Καλοπίση**

10. 15 **Γιώργος Κακαβᾶς**. Ἡ παράσταση τῆς Δέησης στὰ τρίπτυχα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Ὁ κανόνας καί οἱ ἀποκλίσεις.
10. 30 **Γιάννης Ρηγόπουλος**. Ἡ Βρεφοκτονία τοῦ Γεωργίου Καστροφύλακα στόν παλαιό ναό τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ Ἑρακλείου Κορίνθου. Εἰκονογραφικά προβλήματα.
10. 45 **Ἀγγελική Στρατή**. Τρεῖς εἰκόνες ἀπό τό ἐκκλησιαστικό Μουσείο Σερρών.
11. 00 **Χρυσάνθη Μπαλιτσιάνη**. "Ἡ ὀσιωμαρτυς Θεοδοσία τῆς Θεοφυλάκτου βασιλίδος τῶν πόλεων γέννημα θοέμμα" σέ εἰκόνα τῆς Νάξου.
11. 15 **Διὰ λ ε ι μ μ α**
11. 45 **Ἀντώνιος Λεβέντης**. Οἱ μαριμαρίνες εἰκόνες καί τό τέμπλο τῆς Παλαιᾶς Μητροπόλεως Σερρών.
12. 00 **Catherine Vanderheyde**. Γλυπτά σέ δεύτερη χρήση στήν Ἡπειρο.
12. 15 **Π. Τριανταφυλλίδης**. Γυάλινα ἀντιζέιμενα παλαιοχριστιανικῆς καί βυζαντινῆς ἐποχῆς ἀπό τήν ἀνασκαφή τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἑρεθμίου Ἀπόλλωνος Ρόδου.
12. 30 **Ἰωακείμ Παπάγγελος**. Δύο μεσοβυζαντινοί γάλιανοι ἐνεπίγραφοι σταυροί στίς ἀγροειτιζές μονές Δοχειαρίου καί Βατοπεδίου.
12. 45 **Συζήτηση**
1. 15 Λήξη τῆς πρωϊνῆς συνεδριάσεως

Ἀπογευματινή Συνεδρίαση, Προεδρεύουν: **Ν. Ζίας καί Ν. Χατζηδάκη**

5. 30 **Μελίνα Παϊσιῶδου**. Ἡ ἀνθρωπόμορφη Ἁγία Τριάδα στόν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Ὀμορφοκλιησιᾶς Καστοριάς.
5. 45 **Νικόλαος Φύσσας**. Οἱ τοιχογραφίες τῆς μονῆς Ubisi στή Γεωργία: Τριαδολογικός καί εὐχαριστιακός προβληματισμός σέ ἓνα Παλαιολόγειο πρόγραμμα.
6. 00 **Βασιλική Τσαμικᾶ**. Ἡ ἀπεικόνιση τῶν βυζαντινῶν ναῶν στόν Σκυλίτση τῆς Μαδρίτης.
6. 15 **Γιάννης Βιταλιώτης**. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ παλαιοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Στεφάνου στά Μετέωρα.
6. 30 **Διὰ λ ε ι μ μ α**
7. 00 **Τριανταφυλλιά Κανάρη**. Ὁ κύκλος τῆς ζωῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στό νόρθκα τῆς μονῆς Γυλάτση (1586. ἐργαστήριο τῶν ἀδελφῶν Κονταρή).
7. 15 **Εἶδη Σαμπανίκου**. Τεχνολογικές τάσεις στή μνημειακή ζωγραφική τοῦ 17ου αἰῶνα στήν Κεντρική Θεσσαλία.
7. 30 **Ἀθανάσιος Σεμόγλου**. Τό παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Μερίστης Λαύρας στό Ἅγιον Ὅρος (1560). Προσέγγιση στίς ἀναζητήσεις τοῦ "Φράγκου Κατελάνου".
7. 45 **Γιώτα Ψαροῆ**. Συμβολή στή μελέτη τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς τοῦ 17ου αἰῶνα στή Ρόδο: Ἡ δραστηριότητα Μανουήλ, ἱερέα καί Σακελλιάνα Ρόδου.
8. 00 **Συζήτηση**
8. 40 Λήξη τῆς ἀπογευματινῆς συνεδριάσεως
9. 00 **Δεξιῶση στήν ἀυλή τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου**

Κυριακή, 25 Μαΐου 1997

Πόλεις στο Βυζάντιο από τον 5ο έως τον 15ο αιώνα.

Πρωινή Συνεδρίαση. Προεδρεύουν: **Α. Άβραμέα και Γ. Κακούρης**

10. 15 **Jean- Pierre Sodini**. Εισήγηση για τις παλαιοχριστιανικές και τις πρωτοβυζαντινές πόλεις.
10. 45 **Χαράλαμπος Μπούρας**. Θέματα έρευνας των μεσοβυζαντινών και των ύστεροβυζαντινών πόλεων.
11. 15 **Κωνσταντίνος Τσουρής και Ταξιάρχης Κόλιας**. Η ύδρευση στις Βυζαντινές πόλεις Ζ' - ΙΕ' αί. Τά μνημεία και οι πηγές.
11. 45 **Διὰ λ ε ι μ μ α**
12. 00 **Ήλιος Κόλιας**. Η πόλη της Ρόδου από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια έως την Ίπποτοκρατία (1309).
12. 20 **Γεώργιος Γούναρης και Γιώργος Βελένης**. Φίλιππου. Από την ρωμαϊκή στή χριστιανική πόλη.
12. 35 **Σταυρούλα Λαδάκη**. Η πόλη των Σερρών κατά την ύστεροβυζαντινή εποχή.
12. 50 **Νίκος Μουτσόπουλος**. Όγκρωμένοι οίκοι της Ρεντίνας (5ος έως 15ος αί.).
13. 05 **Άναστασία Οικονόμου**. Τό Άργος από τον 4ο έως τον 7ο αιώνα.
13. 20 **Σ υ ζ ή τ η σ η**
14. 00 Αήξη της πρωϊνής συνεδριάσεως

Απογευματινή Συνεδρίαση. Προεδρεύουν: **Α. Κωνσταντίνος και Ό. Γκράτζιου**

5. 15 **Ε. Μαργη, Ε. Πελεκανίδου, Γ. Κανονίδης και Ν. Καρούδας**. Η Θεσσαλονίκη κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.
5. 30 **Χαρίκλεια Κοιλιάκου**. Η Βυζαντινή Θήβα από τον τέταρτο έως τον δέκατο πέμπτο αιώνα. Η συμβολή των ανασκαφών.
5. 45 **Βαρθάρα Παπαδοπούλου**. Η παλαιοχριστιανική Ναύπακτος.
6. 00 **Σταύρος Άρβανιτόπουλος**. Στοιχεία οργάνωσης του καθημερινού βίου σέ ένα ύστεροβυζαντινό πολεοδομικό σύνολο: Ύδρευση, αποχέτευση και ένταφιασμός στον Μυστοά.
6. 30 **Ίωάννης Βολανάκης**. Οι πόλεις της νήσου Ρόδου: Ίαλισός, Κάμειρος και Λίνδος κατά την παλαιοχριστιανική εποχή και τους μέσους χρόνους.
6. 45 **Σ υ ζ ή τ η σ η**
7. 15 **Διὰ λ ε ι μ μ α**
7. 30 **Έτησία Τακτική Γενική Συνέλευση των μελών της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας**. Έκθεση των πεπραγμένων του Διοικητικού Συμβουλίου κατά τό 1996. Έκθεση της Έξελεγκτικής Έπιτροπής της οικονομικής διαχειρήσεως κατά τό 1996. Αρχαιρεσίες. Έκλογή Διοικητικού Συμβουλίου για τό διάστημα 1997-2000.
9. 30 Αήξη της απογευματινής συνεδριάσεως και των εργασιών του 17ου Συμποσίου της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ
ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ΣΤΑΥΡΟΣ Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ
 ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΟΥ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΥ ΒΙΟΥ ΣΕ ΕΝΑ ΥΣΤΕΡΟ-
 ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ: ΥΔΡΕΥΣΗ, ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗ ΚΑΙ
 ΕΝΤΑΦΙΑΣΜΟΣ ΣΤΟ ΜΥΣΤΡΑ

Υδρευση-Αποχέτευση Ένα από τα βασικότερα κριτήρια για την επιλογή ενός τόπου για την ίδρυση οικισμού ή οχυρού σ' αυτόν αποτελεί η ύπαρξη πόσιμου νερού. Στο Μυστρά το στοιχείο αυτό αφθονεί, καθώς ο χώρος διαθέτει φυσικές πηγές και πολύ υψηλό δείκτη ετήσιων βροχοπτώσεων. Η μεγαλύτερη πηγή βρισκόταν στο διάσελο, στα ΒΔ του οικισμού. Από εκεί μεταφερόταν με υδραγωγείο (ένα μικρό τμήμα του οποίου σώζεται και σήμερα) στο κατοικημένο τμήμα του λόφου και, στη συνέχεια, μέσω αγωγών, κατέληγε στις δημόσιες κρήνες που είχαν ενταχθεί στον πολεοδομικό ιστό. Τέτοιες κρήνες συναντούμε στην πλατεία των Παλατιών, στο μικρό πλάτωμα στα Δ της Αγίας Σοφίας, στα Β της Αγίας Κυριακής, στη Δ αυλή της Μητροπόλεως, στη *ρύμη* που περνά ακριβώς έξω από τον ίδιο ναό, και στα δεξιά του δρόμου που οδηγεί από τον Άγιο Δημήτριο στην Περιβλεπτο. Η μόνη που ανήκει με βεβαιότητα στη βυζαντινή περίοδο, είναι η κρήνη των Παλατιών. Φυσική πηγή αποτελεί και η *Μαρμάρα*, στο Β τείχος της πόλης. Οι κάτοικοι είχαν ακόμη στη διάθεσή τους το *Βασιλοπόταμο*, που κυλά στους πρόποδες του λόφου. Στην Ανω πόλη, όπου δεν έφθανε το νερό των πηγών, τα όμβρια συγκεντρώνονταν σε *κινστέρνες*, είτε ιδιωτικές, σκαμμένες κάτω από το δάπεδο των σπιτιών και των Παλατιών, είτε δημόσιες, όπως εκείνες που εντοπίστηκαν στο κάστρο, στην περιοχή των Ταξιαρχών και της Αγίας Κυριακής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η *κινστέρνα* της μονής Ζωοδότου Χριστού (Αγία Σοφία).

Οι μεγάλες υδάτινες ποσότητες που συγκεντρώνονταν με αυτές τις μεθόδους, εξασφάλιζαν στους κατοίκους ένα πολύ υψηλό επίπεδο υγιεινής : διέθεταν ιδιαίτερος επιμελημένης κατασκευής αποχωρητήρια και νεροχύτες, αλλά πιθανώς και τη δυνατότητα πλύσης του δαπέδου με άφθονο νερό, όπως συνάγεται από τις οπές αποστράγγισής του που σώζονται στη βάση ορισμένων τοίχων. Πιθανότατα στο σχεδιασμό του οικισμού προβλεπόταν και η δημιουργία λουτρών, το μόνο ωστόσο σωζόμενο συγκρότημα *βαλανείων* (στα Ν των Παλατιών) ανήκει στην περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Η βυζαντινή νομοθεσία προέβλεπε τη δημιουργία ιδιωτικών υπονόμων (*οστράκων σωληναρίων*) και δημοσίων υπογείων *καράβων* ή *κανάλων*. Εξαιτίας της έλλειψης συστηματικών ανασκαφών ωστόσο, από το αποχετευτικό δίκτυο της πόλης έχουν αποκαλυφθεί μόνο ο μικρός αγωγός του νεροχύτη των Παλατιών και, προσφάτως, ένας πήλινος *κάραβος* στα Ν και Α της Οδηγήτριας. Ως τμήματα παρόμοιων αγωγών θα πρέπει να ερμηνευθούν τα ορατά έξω από το Ν περίβολο της Μητροπόλεως και στα Δ των σπιτιών Ξ και Ο.

Τάφοι και οστεοφυλάκια Μέχρι σήμερα έχουν γίνει γνωστοί πάνω από 110 τάφοι και οστεοφυλάκια, είτε μεμονωμένοι, είτε κατά συστάδες στο εσωτερικό του οικισμού. Εκτός από τα μεγάλα νεκροταφεία που δημιουργήθηκαν γύρω από την Ευαγγελίστρια και τους δύο ναούς του Βροντόχιου, οι περισσότεροι από τους ιδιωτικούς ναίσκους που οικοδομήθηκαν στο Μυστρά περιελάμβαναν τάφους στο εσωτερικό τους ή στις αυλές που τους περιέβαλλαν, όπως συμβαίνει στην Αγία Βαρβάρα, την Αγία Αννα, τους Ταξιάρχες, τον Αϊ-Γιαννάκη, τα παρεκκλήσια I, C, J και IV. Η ορθόδοξη Εκκλησία και η σχετική νομοθεσία απαγόρευαν στους κοσμικούς τον ενταφιασμό στο εσωτερικό των ναών, με εξαίρεση το χώρο του νάρθηκα του καθολικού των μονών. Εν τούτοις οι διατάξεις δεν εφαρμόζονταν ποτέ με απόλυτο τρόπο, στην Παλαιολογεία μάλιστα περίοδο οι τάφοι επεκτάθηκαν σε όλο τον κυρίως ναό, αλλά και στις στοές, τα παρεκκλήσια, τους νάρθηκες, ακόμη και τα κωδωνοστάσια που ήταν προσαρτημένα στους ναούς. Στο Μυστρά απαντώνται παραδείγματα όλων αυτών των περιπτώσεων.

Ο συνηθέστερος τύπος είναι οπωσδήποτε ο υπόγειος κτιστός, με τοιχώματα από λίθους και πλίνθους ή από λίθινες ή πήλινες πλάκες και λιθοπλινθοδομή, και κάλυψη με λίθινη πλάκα. Κοινός επίσης είναι και ο καμαροσκεπής, κατασκευασμένος και αυτός από λιθοπλινθοδομή. Η μικρή οπή που αφήνεται στην οροφή φράσσεται με μάρμαρινη ή σχιστολιθική πλάκα. Στο χώρο απαντάται και ο σκαπτός στο χώμα τάφος, χωρίς κτιστά τοιχώματα, ή με όρια διαμορφωμένα στοιχειωδώς με πλάκες ή πέτρες τοποθετημένες καθέτως στο χώμα. Η πολυτελέστερη μορφή διαθέτει αρκοσόλιο και γραπτό διάκοσμο μεταξύ του τόξου και της λάρνακας. Δεν είναι άγνωστοι τέλος οι επίγειοι τάφοι, εντός ή εκτός των ναών.

Η κατασκευή ειδικών χώρων για τη συγκέντρωση των οστών προγενεστέρων ταφών ήταν απαραίτητη σε μια υστεροβυζαντινή πολιτεία, ο ζωτικός χώρος της οποίας ήταν περιορισμένος εντός των τειχών, και η κατ' επανάληψιν χρήση των ιδίων μνημάτων, επιβεβλημένη. Τοπολογικώς τα οστεοφυλάκια δεν διαφέρουν από τους καμαροσκεπείς τάφους. Οι διαστάσεις τους όμως είναι σαφώς μεγαλύτερες, εφόσον πρόκειται να χρησιμοποιηθούν για όσο το δυνατόν μεγαλύτερο διάστημα.

Τα κτερίσματα και η μορφή του *μνήματος* αποκαλύπτουν πολλές φορές την κοινωνική ή την οικονομική κατάσταση, την ιδιότητα (στρατιωτικός, αξιωματούχος, ιερέας, ή μοναχός), την ηλικία (έχουν εντοπιστεί 4 παιδικόι τάφοι), αλλά και τις ιδιαίτερες αδυναμίες του νεκρού, συμβάλλοντας έτσι στη συμπλήρωση της εικόνας που έχουμε για τη Μυστριώτικη κοινωνία και τον καθημερινό της βίο.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΙΤΑΛΙΩΤΗΣ

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ
ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΑΓΙΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΣΤΑ ΜΕΤΕΩΡΑ

Το Παλαιό Καθολικό της Μονής του Αγίου Στεφάνου στα Μετέωρα είναι μονόκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με ξυλόστεγο νάρθηκα στα δυτικά. Η τοιχοποιία του τοποθετεί στους μετά την Αλωση χρόνους. Οριο *ante quem* μπορεί να θεωρηθεί το έτος 1545, οπότε η ανοικοδόμηση του ναού επί ηγουμένου Φιλοθέου μνημονεύεται σε σιγίλλιο του Ιερεμία Α'. Μέρος του γραπτού διακόσμου, κυρίως στο νότιο τοίχο, έχει χαθεί αλλά γνωρίζουμε τις περισσότερες κατεστραμμένες τοιχογραφίες από το φωτογραφικό αρχείο Παπαχατζιδάκη-Τσίμα.

Δύο ζωγραφικές φάσεις είναι ευδιάκριτες. Η πρώτη, με χορηγία του ηγουμένου Μητροφάνους και του ιερομονάχου Γρηγορίου κατά την κτητορική επιγραφή (που ανάγεται στη δεύτερη φάση), καταλαμβάνει ολόκληρο τον κυρίως ναό, το ιερό και το μεγαλύτερο μέρος του νάρθηκα. Η δεύτερη φάση περιορίζεται στο δυτικό τοίχο του νάρθηκα - περιλαμβάνει την Κοίμηση της Θεοτόκου, τους δύο αρχαγγέλους και τους δύο κτήτορες - και στην κάτω ζώνη των πεσσών του τριλόβου ανοίγματος που οδηγεί από το νάρθηκα στον κυρίως ναό. Σύμφωνα με την επιγραφή, ζωγράφος της δεύτερης φάσης ήταν ο Νικόλαος ιερέυς "καὶ Καστήσιος ἐκ χώρας Σταγῶν". Από τη χρονολογία σώζεται μόνο το πρώτο γράμμα ζ · η παλαιότερη ανάγνωσή της ως ζθ' (7009 = 1501) ελέγχεται γενικά ως λανθασμένη.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα δεν παρουσιάζει ιδιοτυπίες. Την κατώτερη ζώνη την κατέχουν ολόσωμοι μάρτυρες στον κυρίως ναό και μοναχοί (ως επί το πλείστον) στο νάρθηκα. Στις δύο άνω ζώνες βρίσκεται ο χριστολογικός κύκλος, ο Ακάθιστος, που μοιράζεται μεταξύ του κυρίως ναού και του νάρθηκα, η Γέννηση και τα Εισόδια της Θεοτόκου (στο νάρθηκα) και λίγες σκηνές μαρτυρίων (επίσης στο νάρθηκα). Στο ιερό απαντούν και κάποιες παλαιοδιαθηκικές σκηνές ενώ οι προφήτες καταλαμβάνουν τις παρειές των παραθύρων, ελλείψει καμάρας ή τρούλλου.

Από εικονογραφική άποψη, οι τοιχογραφίες της πρώτης φάσης χαρακτηρίζονται από εκλεκτικισμό. Παραστάσεις όπως το Δείπνο εις Εμμαούς, η Μεσοπεντηκοστή, η Μεταφορά της Κιβωτού, το Άνω σε εν θρόνω ακολουθούν τα κρητικά πρότυπα, συχνά όπως τα καθιέρωσε ο Θεοφάνης. Αντιθέτως, η επιρροή του κύκλου των Κονταρήδων διαπιστώνεται μόνο σε λίγες επιμέρους λεπτομέρειες όπως οι άγγελοι παραστάτες της Πλατυτέρας. Οι καταβολές άλλων συνθέσεων ή μοτίβων ανάγονται στην τοπική υστεροβυζαντινή ζωγραφική παράδοση της Μακεδονίας και

των βαλκανικών επαρχιών γενικότερα. Τα φίδια στη Βάπτιση, η ενοποιημένη σύνθεση της Κρίσης των Αρχιερέων και του Πιλάτου, ο Λίθος, πολλές σκηνές του Ακαθίστου που έχουν συνάφεια με αντίστοιχες παραστάσεις στο Markon Manastir και στην Παναγία του Αρχοντος Αποστολάκη στην Καστοριά (1606), έχουν τέτοια προέλευση. Διαπιστώνεται πάντως γενικά μία ελευθερία στο συνδυασμό εικονογραφικών στοιχείων διαφορετικής προέλευσης, γεγονός που μαρτυρεί μία γνώση της πολύπλευρης μεταβυζαντινής εικονογραφικής παράδοσης.

Από τεχνοτροπικής πλευράς, οι τοιχογραφίες της πρώτης φάσης εντάσσονται στο λεγόμενο αντικλασσικό ρεύμα της μεταβυζαντινής ζωγραφικής και παρουσιάζουν αναλογίες με μνημειακά σύνολα στη Μακεδονία, Θεσσαλία, Ηπειρο και νότια Αλβανία, χρονολογούμενα από το β' μισό του 16ου μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι τεχνοτροπικές ομοιότητες με το έργο του Μιχαήλ και του Κωνσταντίνου από το Λινοτόπι. Παρά την ομοιομορφία των φυσιογνωμιών, ο ζωγράφος προσπαθεί να δώσει ευγένεια στο ήθος των προσώπων και παρ' ότι το γραμμικό στοιχείο έχει κυρίαρχο ρόλο, το πλάσιμο δεν είναι πραγματικά σκληρό. Η χρωματική κλίμακα είναι πλούσια και η χρήση του ζωηρού κόκκινου σε ενδύματα δημιουργεί αντίθεση που δίνει ζωντάνια στο σύνολο. Πρόκειται για έργο χειροτέχνη αλλά όχι λαϊκού ζωγράφου που δεν στερείται καλλιτεχνικών αρετών. Χωρίς να συναγωνίζεται σε ποιότητα δημιουργίες κάποιων αγιογράφων στη Θεσσαλία του 16ου - 17ου αιώνα που σχετίζονται συνήθως με την Κρητική σχολή, το έργο του δεν έχει το λαϊκό μανιεριστικό χαρακτήρα άλλων τοιχογραφιών της ίδιας εποχής. Δεν έχουμε επισημάνει άλλο μνημειακό σύνολο που να μπορεί να του αποδοθεί, πιστεύουμε ωστόσο ότι καταγόταν από την ευρύτερη περιοχή και ανήκε στο ίδιο καλλιτεχνικό κλίμα με τους Λινοτοπίτες Μιχαήλ και Κωνσταντίνο. Παράλληλα όμως με το βασικό ζωγράφο διαπιστώνεται και ένα δεύτερο χέρι, προφανώς βοηθού, στο οποίο οφείλονται οι άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος, με εμφανείς μορφολογικές αδυναμίες στην απόδοση που τους διαφοροποιούν από τις υπόλοιπες μορφές. Βασιζόμενοι στη σύγκριση με μία σειρά χρονολογημένων μνημείων και στην προϊούσα τάση προς γραμμικότητα που διαπιστώνεται στη ζωγραφική της ηπειρωτικής Ελλάδας από το β' μισό του 16ου αιώνα και εξής, τοποθετούμε την πρώτη φάση του διακόσμου του Αγίου Στεφάνου στο α' μισό του 17ου αιώνα, με πιο πιθανή ίσως την πρώτη τριακονταετία.

Οι τοιχογραφίες της δεύτερης φάσης παρουσιάζουν μεγαλύτερη πλαστικότητα και όγκο από αυτές της πρώτης φάσης και φανερώνουν ζωγράφο με καλλιτεχνική παιδεία. Το πλάσιμο και κάποια διακοσμητική διάθεση, όπως για παράδειγμα οι χρυσοκοντυλιές, οδηγούν στη χρονολόγησή τους στα τέλη του 17ου αιώνα.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

ΝΕΩΤΕΡΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΣΚΡΙΠΟΥ

Πρόκειται για το γνωστό πρώιμο μεσοβυζαντινό μνημείο του Ορχομενού στη Βοιωτία. Με την τυπολογία του κτηρίου αυτού έχουν ασχοληθεί εκτενώς πολλοί ερευνητές και το θέμα μπορεί να θεωρηθεί προς το παρόν εξαντλημένο. Ωστόσο η οικοδομική ιστορία του μνημείου μετά την αρχική φάση δόμησης δεν έχει επαρκώς μελετηθεί. Κατά τη μελέτη λοιπόν των παραπάνω διαπιστώθηκαν οι εξής οικοδομικές φάσεις:

α. Αρχική φάση ίδρυσης του ναού. Παρατηρείται στα κατώτερα στρώματα της τοιχοποιίας του. Χαρακτηρίζεται από την χρήση μελών μεγάλων διαστάσεων από τον αρχαιολογικό χώρο του Ορχομενού. Τα ανοίγματα είναι τοξωτά κατασκευασμένα όλα με λίθινους θολίτες εκτός από τα παράθυρα της Πρόθεσης και του Διακονικού στα οποία χρησιμοποιήθηκαν τούβλα για το γύρισμα των τόξων.

β. φάση. Μεσοβυζαντινή. Μια δεύτερη φάση ανιχνεύεται σε ορισμένα σημεία του κτηρίου. Δομείται με τρόπο παρόμοιο με αυτόν της αρχικής, δηλαδή με αρχαία μέλη που συμπλέκονται μεταξύ τους και άφθονο κονίαμα. Διαφοροποιείται από την αρχική με σαφή αρμό, ενώ στην νεώτερη αυτή φάση διακόπτονται οι οδοντωτές ταινίες και αντικαθίστανται με άλλα αρχιτεκτονικά μέλη. Παρατηρήθηκε στην δυτική γωνία της νότιας κεραίας και στην δυτική γωνία της βόρειας κεραίας. Παρόμοια δόμηση εμφανίζει και το πρόπυλο της δυτικής όψης. Όπως παρατήρησε η Σωτηρίου το πρόπυλο αυτό κατασκευάστηκε εκ των υστέρων, αφού ενσωμάτωσε στον δεξιό του πεσό γλυπτό επίκρανο, προερχόμενο πιθανόν από την ανακατασκευασμένη κεντρική θύρα (στα αριστερά υπάρχει αρχαίο μέλος στην αντίστοιχη θέση). Τέλος εμφανίζεται και στο αποφραγμένο παράθυρο της νότιας όψης του νάρθηκα.

γ. φάση. Τουρκοκρατίας. Για την τρίτη φάση χρησιμοποιήθηκαν μικρότερες πέτρες στην κατασκευή της, πωρόλιθοι (περισσότεροι στο κατώτερο τμήμα) και γρανίτες καθώς και πολλά σπoλία από τους ανάγλυφους κοσμητές, χωρίς καθόλου τούβλα. Η φάση αυτή παρατηρήθηκε στον νότιο τοίχο της νότιας κεραίας πάνω από το τρίλοβο παράθυρο. Σταματά σε έντονο αρμό αλλαγής φάσεως προς τα δυτικά του τοίχου και στον κοσμητή της ποδιάς των παραθύρων. Από ότι φαίνεται σε παλαιότερη φωτογραφία επεκτεινόταν στο μεγαλύτερο μέρος του ανατολικού τοίχου της νότιας κεραίας, αλλά όλο το άνω μέρος του τοίχου και η δυτική γωνία της κεραίας έχει ανακατασκευασθεί μετά τη λήψη της φωτογραφίας. Χαρακτηριστικά το ανώφλι του σημερινού δυτικού λοβού του τρίλοβου παραθύρου βρίσκεται στη φωτογραφία στον κεντρικό λοβό. Ακόμα παρατηρείται στον ανατολικό τοίχο της ανατολικής κεραίας από τη στάθμη των ανίδων και πάνω. Επίσης τα ίδια χαρακτηριστικά έχει

η απόφραξη του παραθύρου της κεντρικής αψίδας: μικρούς πελεκητούς λίθους, ολόσωμα ανώφλια, καθόλου τούβλα, συνεπώς πρέπει να ανήκει στην ίδια οικοδομική φάση. Μάλιστα το ανώφλι του παραθύρου έχει χαρακτηριστική μορφή της όψιμης τουρκοκρατίας.

Terminus ante quem για τη χρονολόγηση της φάσης αυτής μπορούν να μας δώσουν οι τοιχογραφίες της κόγχης του ιερού, οι οποίες ζωγραφίστηκαν μετά το κλείσιμο του παραθύρου. Συνεπώς η φάση αυτή χρονολογείται πριν (αλλά όχι πολύ) από τις αρχές του 18ου αιώνα.

δ. φάση. Απόφραξη παραθύρων. Φαίνεται να έγινε συγχρόνως για όλα τα παράθυρα (εκτός από αυτά που παρατηρήσαμε παραπάνω), αλλά δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν, ούτε να επιβεβαιωθεί η υπόθεση αυτή. Η Μ. Σωτηρίου πιθανολογεί την απόφραξη τους συγχρόνως με την κατασκευή των αντηρίδων το 1869, αλλά αυτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί μόνο ως terminus post quem.

ε. φάση. Επισκευές του 1929. Η φάση αυτή επεκτείνεται σε ολόκληρο το ανώτερο μέρος του δυτικού τοίχου της βόρειας κεραίας, καθώς και το μεγαλύτερο του βόρειου.

στ. φάση. Επισκευές του 1960. Την χρονολογία αυτή καθαιρέθηκε ο παλιός τρούλος του ναού και κατασκευάστηκε νέος, χυτός από ΩΣ με εξωτερική επένδυση από πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής, που υφίσταται και σήμερα.

Από τα κατά καιρούς δημοσιεύματα μπορούμε να ανιχνεύσουμε οικοδομικές φάσεις που σήμερα δεν υπάρχουν πια:

α. Σε παλιότερες φωτογραφίες φαίνεται ότι στην βορινή πλευρά υπήρχε μια μεγάλη κτιστή αντηρίδα, κατασκευασμένη το 1839, καθώς και μικρότερες που υποστήριζαν την καμάρα της βόρειας και δυτικής κεραίας. Οι αντηρίδες αυτές φαίνεται ότι κατεδαφίστηκαν με τις επισκευές του 1929.

β. Σημαντικές επισκευές έγιναν την εποχή της Τουρκοκρατίας με την κατασκευή του άνω μέρους της βόρειας και νότιας κεραίας. Η οικοδομική αυτή φάση έχει εν πολλοίς αντικατασταθεί κατά τις επισκευές του 1929.

γ. Σημαντικότερη επέμβαση αποτελεί η καθαίρεση του παλαιού τρούλου του ναού που είχε υποστεί βλάβη από τους σεισμούς και η κατασκευή του νέου. Ο παλιός τρούλος σώζεται σε φωτογραφίες της Σωτηρίου και του Strzygowski, αλλά έχει αποτυπωθεί το 1897 από τον R. Schultz, σε αδημοσίευτα σχέδια που βρίσκονται σήμερα στην Βρετανική αρχαιολογική σχολή στην Αθήνα.

δ. Μικρότερης σημασίας επεμβάσεις μπορούν να θεωρηθούν η αποχωμάτωση του εξωτερικού και διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου το 1966.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΟΙ ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΡΟΔΟΥ: ΙΑΛΥΣΟΣ, ΚΑΜΙΡΟΣ ΚΑΙ ΛΙΝΔΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Από την μέχρι σήμερα έρευνα των μνημείων και των φιλολογικών πηγών καταλήγουμε στα εξής συμπεράσματα:

1. Μετά τον “συνοικισμό” της πόλεως της Ρόδου (408 π.Χ.), η σημασία των τριών παλαιότερων πόλεων της νήσου Ρόδου, ήτοι: της Ιαλυσού, της Καμίρου και της Λίνδου, άρχισε να μειώνεται βαθμιαία.
Η νήσος Ρόδος διέτηρε σχετική αυτονομία και ανεξαρτησία τουλάχιστον μέχρι το έτος 42 π.Χ., όποτε υπετάγη στους Ρωμαίους και απετέλεσε Επαρχία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.
2. Ο Χριστιανισμός διεδόθη ενωρίτατα στην νήσο Ρόδο και στα Δωδεκάνησα γενικότερα. Ήδη στο τέλος του 3ου αι. μ.Χ. υπήρχε οργανωμένη Εκκλησία στην περιοχή, της οποίας προϊστάτο ο Επίσκοπος Ρόδου Φωτεινός, ενώ στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο (Νίκαια Βιθυνίας, 325 μ.Χ.), την Εκκλησία της περιοχής εκπροσώπησε ο Επίσκοπος Ρόδου Ευφρόσυνος.
3. Οι σεισμοί του 142 μ.Χ. και του 155 μ.Χ. επέφεραν σημαντικές καταστροφές στις πόλεις και τους οικισμούς της Ρόδου. Ορισμένες από αυτές (Κάμιρος) υπέστησαν υλικές ζημιές μεγάλης εκτάσεως, όμως δεν εγκατελείφθησαν παντελώς.
4. Στον Συνέδημο του Ιεροκλέους του Γραμματικού (περί του 530 μ.Χ.), αναφέρεται ως μοναδική πόλη στην νήσο Ρόδο, η πόλη της Ρόδου, η οποία ήτο τότε πρωτεύουσα της Επαρχίας των Νήσων.
5. Στην Ακρόπολη της Ιαλυσού και επί των ερειπίων του ναού της Αθηνάς Πολιάδος και του Διός Πολιεύς ανηγέρθη τον 5ον αι. μ.Χ. μία τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική μετά βαπτιστηρίου.
6. Στην ευρύτερη περιοχή της Ιαλυσού έχουν ανασκαφή ή απλώς επισημανθή περισσότερα παλαιοχριστιανικά μνημεία, από τα οποία συνάγεται, ότι ο κυρίως όγκος του πληθυσμού της περιοχής κατοικούσε κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους στην εύφορη πεδιάδα της Ιαλυσού (Τριαντών).
7. Πλησίον της πόλεως της Καμίρου και στη θέση “Μαύρη Μυρτιά” επεσημάνθη μία τρίκλιτη, ξυλόστεγη παλαιοχριστιανική βασιλική. Εντός του Αρχαιολογικού Χώρου της Καμίρου κείται ερειπωμένος βυζαντινός ναός με λείψανα τοιχογραφιών. Τα μνημεία αυτά φανερώνουν, ότι η ζωή συνεχίζεται στην περιοχή κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο και τους μέσους χρόνους, έστω και υποτονικά.
8. Η ύπαρξη τεσσάρων τουλάχιστον παλαιοχριστιανικών βασιλικών στην περιοχή της Καμίρου Σκάλας, επινειύ της αρχαίας Καμίρου, φανερώνει, ότι το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της περιοχής μετώκισε ήδη κατά τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους στην εύφορη περιοχή της Καμίρου Σκάλας, όπου υπήρχε σημαντικός παλαιοχριστιανικός οικισμός, φέρων την ονομασία “Λέρος” (σημ. “Λήρος”), σύμφωνα με επιγραφικά δεδομένα.

9. Κάτωθεν του ναού της Αθηνάς Λινδίας Πολιάδος εντός του Ιερού Σπηλαιού, ευρίσκονται τα λείψανα αρχαιολογικού χριστιανικού ναού της Παναγίας. Επί της αρχαίας Ακροπόλεως της Λίνδου κείνται τα ερείπια του ναού του Αγίου Ιωάννου (13ου αι. μ.Χ.).
10. Πλησίον της Ακροπόλεως της Λίνδου, στη θέση "Βιγλί", κείνται τα λείψανα μίας τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής μετά ψηφιδωτών δαπέδων. Στη θέση του σημερινού καθεδρικού ναού της Λίνδου, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, εκείτο πιθανώς κατά την παλαιοχριστιανική εποχή μία βασιλική, ενώ κατά τον 10ο αι. μ.Χ. αναφέρεται στην ίδια θέση ο ναός της Παναγίας Λινδίας.
11. Στη θέση "Βλυγά" Λίνδου κείνται τα ερείπια του μεσαιωνικού ναυδρίου του "Άξεστράγγου", το οποίο ανηγέρθη στη θέση παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Η βασιλική ήτο τρίκλιτος και έφερε πλούσια μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.
12. Πλησίον της Λίνδου και στη θέση "Χαράκι" της Κοινότητας Μαλώνας, παρά τη θάλασσα, έχουν επισημανθή και εν μέρει ερευνηθή μέχρι σήμερα τουλάχιστον τέσσερις παλαιοχριστιανικές βασιλικές, εκ των οποίων συνάγεται ότι ο πληθυσμός της περιοχής κατοικούσε κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους στην εύφορη πεδιάδα της Μαλώνας και των Μασάρων.
13. Ο μεγαλύτερος αριθμός των παλαιοχριστιανικών μνημείων της νήσου Ρόδου ανεγείρεται κατά τον 5ο και 6ο αι. μ.Χ. Το μέγεθος, ο πλούτος και ο αριθμός αυτών προϋποθέτουν αφ' ενός μεν μεγάλο αριθμό κατοίκων αφ' ετέρου οικονομική, πνευματική, καλλιτεχνική και γενικότερα πολιτιστική ακμή στην περιοχή.
14. Τα μνημεία αυτά αρχίζουν να ερειπώνονται από τον 7ο αι. μ.Χ. κ.ε. συνέπεια πολλών και διαφόρων λόγων και αιτιών: εμφάνιση Ισλαμισμού, πειρατικές επιδρομές, σλαβικές επιδρομές, πόλεμοι Βυζαντίου - Περσών, Εικονομαχία κλπ. Οι παράλλιοι οικισμοί εγκαταλείπονται.
15. Η μετά το τέλος της παλαιοχριστιανικής εποχής περαιτέρω τύχη των οικισμών της νήσου Ρόδου γενικότερα και ειδικότερα των τριών αρχαίων πόλεων, ήτοι: Ιαλυσού, Καμίρου και Λίνδου είναι οι εξής:
 - α) Η Ιαλυσός (μεσαιωνική Φιλέρημος) εξακολουθεί να υφίσταται, ως θρησκευτικό κέντρο επί της Ακροπόλεως (Μονή Παναγίας) και ως ακμαίος οικισμός στη θέση της σημερινής Ιαλυσού (Τριαντών) επί της ομωνύμου πεδιάδας. Επίσης υπάρχουν περισσότεροι οικισμοί στην ευρύτερη περιοχή.
 - β) Η Κάμιρος εξακολουθεί μεν να υφίσταται όμως ο πληθυσμός μετώκισε κατά τον κύριον αυτού όγκο στην περιοχή της Καμίρου Σκάλας.
 - γ) Η Λίνδος δεν έπαυσε ποτέ να κατοικείται και να υφίσταται ως οικισμός, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, άλλοτε ακμάζουσα και άλλοτε ευρισκομένη σε παρακμή.-

ΦΙΛΙΠΠΟΙ. ΑΠΟ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΣΤΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

Η νέα πανεπιστημιακή ανασκαφή που άρχισε το 1988, έφερε στο φως στοιχεία που συμπληρώνουν ή τροποποιούν τα μέχρι τώρα πορίσματα για την πόλη των Φιλίππων. Ελάχιστες είναι οι αρχαιολογικές μαρτυρίες για την ίδρυση (360 π.Χ) και την πρώτη οργάνωση της πόλης των Κρηνίδων στην κορυφή και στις υπώρειες του λόφου του Ορβήλου. Η επέμβαση του Φιλίππου Β' το 356 π.Χ. είχε ευεργετικά αποτελέσματα για την πόλη και ίσως τότε να τέθηκαν οι βάσεις της οχύρωσης και της πολεοδομικής χάραξής της σύμφωνα με το υποδάμειο σύστημα.

Από το τρίτο τέταρτο του 2^{ου} π.Χ. αιώνα με την κατασκευή της Εγνατίας οδού οι Φίλιπποι θα γνωρίσουν οικονομική ευμάρεια και πληθυσμιακή αύξηση που θα είναι μεγαλύτερη μετά την μάχη των Φιλίππων (42 π.Χ.) και ακόμα πιο μεγάλη μετά το 30 π.Χ, οπότε εγκαταστάθηκαν πολλοί ρωμαίοι άποικοι και δημιουργήθηκε η Colonia Augusta Julia Philippensis. Την οριστική οργάνωσή της η αποικία τη γνώρισε κατά το 2^ο μ.Χ. αιώνα, εποχή κατά την οποία χρονολογείται το Forum και τα λοιπά κτίρια που το περιβάλλουν. Παντού κυριαρχεί η ρωμαϊκή παράδοση: στην αρχιτεκτονική, τα έργα τέχνης και τη γλώσσα.

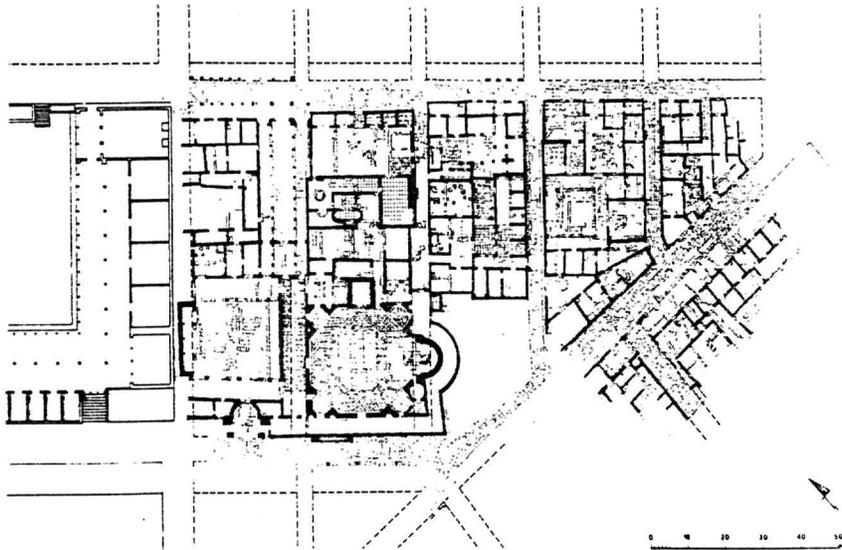
Δύο βασικές οδικές αρτηρίες (Decumanus Maximus) η λεγόμενη Εγνατία και η Εμπορική οδός ορίζουν από βόρεια και νότια το Forum και οριοθετούν μία κεντρική ζώνη στην οποία έχουν ιδρυθεί τα σημαντικότερα διοικητικά και λατρευτικά κτίρια καθώς και η εμπορική αγορά της πόλης. Οι μεγάλοι δρόμοι τέμνονται κάθετα από στενότερες cardines, πέντε από τις οποίες έχουν επισημανθεί ή ερευνηθεί ανατολικά από το Forum. Ένας άλλος φαρδύς διαγώνιος δρόμος, που ξεκινά πιθανόν από πύλη του δυτικού τείχους, διασταυρώνεται πρώτα με την Εμπορική οδό και μετά την 5^η πολεοδομική νησίδα με την λεγόμενη Εγνατία και καταλήγει στην πύλη της Νεαπόλεως. Το πλάτος των νησίδων που ορίζονται από τις cardines ανάμεσα στις δύο Decumanus κυμαίνεται από 27-30 μ., ενώ των νησίδων νότια από τη Διαγώνια οδό είναι περίπου διπλάσιο.

Άγνωστη παραμένει η μορφή των κτισμάτων που υπήρχαν κατά τον 3^ο μ.Χ. αιώνα στην πρώτη νησίδα ανατολικά του Forum (βλ. Σχ.1). Είναι πολύ πιθανόν να ήταν δημόσια, γιατί μέσα στον 5^ο μ.Χ. αιώνα δίνουν τη θέση τους στο αίθριο του Οκταγώνου και στο βόρειο κτίσμα το οποίο θα μπορούσε να ταυτιστεί πιθανόν με το επισκοπείο. Την εποχή αυτή καταργείται η πρώτη πάροδος προς όφελος των κτισμάτων. Η δεύτερη νησίδα περιλάμβανε ένα μικρό λουτρό προς την Εγνατία (1^{ος} π.Χ. αι.), τον καμαροσκεπή τάφο-ηρώ προσαρμωμένο σ' ένα παγανιστικό τέμενος (2^{ος} π.Χ. αι.) με πρόσβαση από την Εμπορική οδό. Γύρω στα 340 μ.Χ στο βόρειο τμήμα του ειδωλολατρικού τέμενους ιδρύθηκε η βασιλική του Παύλου με πρόσβαση από τη βορειοδυτική άκρη δυτικά από τον τάφο. Συγχρόνως κατασκευάστηκε μία μικρή κρήνη στη δυτική πλευρά της βασιλικής πάνω στην Πάροδο με αρχιτεκτονικά μέλη του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα από κάποιο κτίσμα του Forum.

Τις τρεις επόμενες προς ανατολάς νησίδες καταλάμβαναν μικρές και μεγάλες ιδιωτικές κατοικίες με καταστήματα στη ΒΔ γωνία και στοές επί της Εγνατίας. Οι μεγάλες οικίες ήταν

οργανωμένες γύρω από ένα περιστύλιο και ένα μικρότερο impluvium. Οι μικρότερες διέθεταν μόνο impluvium. Και στις δύο περιπτώσεις υπήρχε όροφος. Στο ισόγειο βρισκόταν το triclinium, η κουζίνα και οι βοηθητικοί χώροι. Τα αποχωρητήρια στις οικίες πρωτοεμφανίζονται κατά τον 5^ο μ.Χ. αιώνα. Την ίδια εποχή, από επίδραση της χριστιανικής θρησκείας και την αλλαγή των κανόνων υγιεινής, οργανώνονται και τα μικρά οικιακά λουτρά, στα δε δημόσια κατασκευάζονται ατομικές μπανιέρες.

Κατά τον 6^ο αιώνα παρατηρείται αναδιοργάνωση των ισόγειων των οικιών, το μεγαλύτερο τμήμα των οποίων διατίθεται για την εξυπηρέτηση του επαγγέλματος του ιδιοκτήτη, ενώ η κύρια κατοικία οργανώνεται στον όροφο. Η μεταφορά των εργαστηρίων μέσα στις πόλεις θα μπορούσε να συνδεθεί με τις αβαρσολαβικές επιδρομές μετά τα χρόνια του Ιουστινιανού Α'. Οι ανάγκες για την εξεύρεση ζωτικού χώρου ήταν πειστικές. Γι αυτό πολλές στοές καταργήθηκαν και ενσωματώθηκαν στις ιδιωτικές κατοικίες ή τα καταστήματα και το ωφέλιμο πλάτος των δρόμων περιορίστηκε. Ιδιαίτερα μετά τον καταστροφικό σεισμό του 7^{ου} αιώνα η στάθμη ανέβηκε, τα οδοστρώματα σκεπάστηκαν, και για να αποτραπεί η αχρήστευση τους από τα γκρεμίσματα τοποθετήθηκαν ως ρείθρα κίονες στη σειρά από τις στοές που είχαν καταρρεύσει. Έτσι εξασφαλίστηκε η βετότητα των δρόμων μέχρι τον 11^ο - 12^ο αιώνα.



Σχ. 1. Φώμπτοι. Άποψη των ανασκαμμένων ηφισίων ανατολικά του Forum

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΔΑΔΑΚΗ

Η ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

Ανάμεσα στις πόλεις της Μακεδονίας, οι Σέρρες κατέχουν ιδιαίτερη θέση και σημασία. Πόλη με μαρτυρούμενη παρουσία από την πρώιμη αρχαιότητα και αξιόλογη παρουσία στις βυζαντινές πηγές, είναι ωστόσο ανεξερεύνητη από αρχαιολογικής πλευράς, εξαιτίας της συνεχούς κατοίκησης και της τεράστιας επίχωσης που καλύπτει τα αρχαιολογικά της στρώματα.

Βασική τομή για την ιστορία της υπήρξε η καταστροφική πυρκαγιά που ακολούθησε την αναχώρηση των Βουλγάρων το 1913 και άφησε την πόλη σε κατάσταση ερειπιώνος. Η πυρκαγιά αυτή όχι μόνο αφάνισε τα έως τότε σωζόμενα μνημεία, αλλά άλλαξε δια παντός την όψη που είχε η πόλη κατά τους τελευταίους αιώνες, όψη που δεν θα απείχε και πολύ από το βυζαντινό παρελθόν της. Η ανοικοδόμηση που ακολούθησε, κάλυψε και τα εναπομείναντα στοιχεία, προτού δοθεί ο απαιτούμενος καιρός για τη μελέτη τους και έθαψε με επίχωση τεσσάρων και πλέον μέτρων τα αρχαιολογικά στρώματα της πόλης, καθιστώντας σχεδόν ανέφικτη την αρχαιολογική έρευνα.

Η ανακοίνωση αυτή αποτελεί μια προσπάθεια συστηματικής παρουσίασης των πληροφοριών που διαθέτουμε τόσο από τις πηγές όσο και από τα αρχαιολογικά ευρήματα, με σκοπό να δοθεί μια κατά προσέγγιση εικόνα της μορφής που θα είχε η πόλη κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Το υλικό που αποτέλεσε τη βάση της μελέτης, αποτελούν κατά κύριο λόγο οι γραπτές πηγές και δευτερευόντως τα ελάχιστα αρχαιολογικά δεδομένα που διαθέτουμε.

Το πολεοδομικό συγκρότημα της σημερινής πόλης εκτείνεται από Α προς Δ σε μήκος 3 χιλιομέτρων στη βάση μιας σειράς χαμηλών λόφων και από Β προς Α σε επίπεδη έκταση σε πλάτος 2 χιλιομέτρων. Οι λόφοι αποτελούν τους νοτιώτερους προβούλους του Μενοικίου Όρους και το υψόμετρο τους ποικίλει από 80 μ.εως 170μ. Η βυζαντινή πόλη εκτεινόταν στη βάση του ψηλότερου και ανάμεσα σε δυο χειμάρρους. Ο λόφος είναι από τη φύση του οχυρός, καθώς η βόρεια, ανατολική και νότια πλευρά είναι τελείως απόκρημνες και μόνο οι ομαλές κλίσεις της βορειοδυτικής πλευράς παρέχουν τη δυνατότητα εύκολης πρόσβασης. Επιπλέον οι δυο χείμαρροι που ρέουν στη βάση της ανατολικής και δυτικής πλευράς του τον απομονώνουν από τους υπόλοιπους λόφους. Το υψόμετρο του (170μ.) και η κορυφή του, όπου σχετικά επίπεδες και ομαλές επιφάνειες εναλλάσσονται με απότομες εξάρσεις και τεράστιους προεξέχοντες ογκόλιθους προσέφερε κατάλληλη θέση για την ίδρυση ακρόπολης ενός μεσαιωνικού κάστρου. Η κάτω πόλη εκτεινόταν στους νοτιοδυτικούς πρόποδες του λόφου στις σημερινές συνοικίες του Αγίου Αντωνίου και Αγίου Παντελήμονα.

Βασική προϋπόθεση για την οριοθέτηση της βυζαντινής πόλης αποτελεί η ανίχνευση της οχύρωσής της. Αν και τα τμήματα που σώζονται σήμερα είναι ελάχιστα, εν τούτοις είμαστε σε θέση, σε συνδυασμό με παλαιά τοπογραφικά σχέδια της πόλης να αναπαράγουμε το σχήμα του οχυρωματικού περιβόλου και να το εντάξουμε στον σημερινό πολεοδομικό ιστό της πόλης. Σύμφωνα με αυτά, το οχυρωματικό σύστημα της πόλης αποτελείται από δυο περιβόλους: τον περιβολό της ακρόπολης και τον περιβολό της κάτω πόλης. Ο περιβολός της ακρόπολης διακρίνεται σε αρκετό μήκος και ύψος. Παρατηρήσεις στην τοιχοδομία του μας επέτρεψαν να διακρίνουμε τις διάφορες φάσεις που ανάγονται από την παλαιοχριστιανική έως και τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους. Η έως τώρα πιθανή πορεία του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης επιβεβαιώθηκε από ευρήματα

σωστικών ανασκαφών. Από τις πύλες που γνωρίζουμε από τις πηγές εντοπίστηκε μόνο μία και πιθανολογείται η θέση των άλλων.

Η οργάνωση του αστικού χώρου που περικλειόταν και περιοριζόταν από τον οχυρωματικό περιβόλο της πόλης, μόλις και μετά βίας μπορεί να ανιχνευθεί. Παρ'όλα αυτά με βάση τις ελάχιστες πληροφορίες και κυρίως το παλαιό τοπογραφικό σχέδιο που παρουσιάζει τον προ του 1913 ιστό της πόλης, θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε τον αστικό χώρο των Σερρών κατά την περίοδο αυτήν κατατάσσοντας τις πληροφορίες στις εξής κατηγορίες

A.Οδοί-γειτονιές-αδόμητες περιοχές

Ο συνδυασμός των πηγών και των αρχαιολογικών δεδομένων μας επιτρέπει να καθορίσουμε την κεντρική οδό που έτεμνε την πόλη στο μέσον και ονομαζόταν βασιλική, την θέση τριών γειτονιών και να πιθανολογήσουμε τις αδόμητες περιοχές της πόλης.

B.Ναοί, μετόχια και μοναστήρια.

Από τις πηγές προκύπτει η ύπαρξη τεσσάρων ναών, τριών μετοχιών και μιας μονής, αριθμός απελπιστικά μικρός σε σχέση με τους τριάντα ναούς που αναφέρονται πριν το 1913. Από αυτούς σήμερα σώζεται μόνο ένας και πιστοποιείται η ύπαρξη του καθολικού της μονής στη θέση μεταβυζαντινού ναού. Η θέση των περισσότερων πάντως ποροσδιορίζεται με σχετική ακρίβεια βάσει του τοπογραφικού διαγράμματος πριν το 1913.

Γ.Οικίες και εργαστήρια.

Συνήθως τα εργαστήρια συγκεντρώνονταν σε μια περιοχή και αποτελούσαν έτσι ολόκληρη συνοικία ή βρίσκονταν γύρω από την αγορά.Για την πόλη των Σερρών, το γεγονός ότι τα περισσότερα εργαστήρια αναφέρονται με τον τοπογραφικό προσδιορισμό "παρά τη βασιλική πύλη" μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε την συνοικία των εργαστηρίων στο δυτικό τμήμα της πόλης, κοντά στο δυτικό τείχος. Φαίνεται δε ότι επεκτεινόταν και εκτός του περιβόλου.

Τέλος, οι πληροφορίες των πηγών μας επιτρέπει να σκιαγραφήσουμε, έστω και θεωρητικά, την ύπαιθρο χώρα με τους δρόμους, τα μοναστήρια και τους μύλους, τα αμπέλια και τα περιβόλια.

Γεωργίου Δημητροκάλλη

Ο ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΣ ΝΑΟΣ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΠΗΛΗΜΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Βορείως τῆς Καλαμάτας καί σέ ἀπόσταση δεκαπέντε περίπου χιλιομέτρων βρίσκεται τό χωριό Πήδημα, στήν περιοχή τοῦ ὁποίου καί δμώνυμο ἐρειπωμένο κάστρο, πιθανώτατα τῆς ἐποχῆς τῆς Φραγκοκρατίας. Νοτιοανατολικῶς καί λίγο ἔξω ἀπό τό τεῖχος τοῦ κάστρου, στήν θέση Περιστεριά (Περιστεριάς), βρίσκεται ἕνας ἀνώνυμος ναός, ἕως ἀφαιρωμένος στόν Ταξιάρχη (Ἀρχάγγελο Μιχαήλ).

Ὁ ναός εἶναι σταυρεπίστεγος τῆς κατηγορίας Α/Ι καί εἶναι τελείως ἐρειπωμένος· ὅλοι οἱ θόλοι ἔχουν καταπέσει, ἀλλά σώζεται ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ καί ὁ βόρειος τοῖχος μέχρι ὕψους 4,00 μέτρων, πράγμα πού ἐπιτρέπει καί τήν διακρίβωση τοῦ ναοδομικοῦ τύπου. Οἱ ἐσωτερικές διαστάσεις τοῦ μικροῦ μνημείου εἶναι 5,25 X 2,80 μ. (ἀναλογία I : I,85) καί ἡ ἐγκάρσια καμάρα, πλάτους 1,65 μ., εἶναι τοποθετημένη ἀκριβῶς στό μέσον τῆς κατά μήκος. Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ, μέ μικρό δίλοβο παράθυρο (0,51 X 0,57 μ.), ἔχει ἄνοιγμα 1,45 καί βέλος 1,20 μ., ἐνῶ κογχάρια προθέσεως καί διακονικοῦ δέν ὑπάρχουν. Ὁ προσανατολισμός τέλος τοῦ ναοῦ εἶναι ἀπολύτως ἀκριβῆς.

Ὁ ναός εἶναι κτισμένος μέ κοινή ἀργολιθοδομή, ἐκτός ἀπό τά μέτωπα τῶν ἡμικυλινδρικών θόλων καί τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ, πού ἔχουν κατασκευασθῆ μέ λαξευμένους λίθους. Τό βόρειο ἐπίσης τύμπανο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας ἔχει κατασκευασθῆ μ' ἕνα ἀδέξια χαλαρό πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Στό μικρό μνημεῖο σώθηκαν καί μερικά κεραμοπλαστικά κοσμήματα: α) Ζῶνη δμορρόπων γωνιῶν ὕψους 26 ἑκατοστῶν στήν δυτική ὄψη, β) Λείφανα ὀριζόντιας ὀδοντωτῆς ταινίας στήν ἕδρα πλευρά, γ) Τρεῖς μικροῦ μήκους ὀριζόντιες ὀδοντωτές ταινίες, δύο ἀριστερά καί μία δεξιὰ τοῦ διλόβου παραθύρου (0,35 X 0,67 μ.) τοῦ βορείου τυμπάνου τῆς ἐγκάρσιας καμάρας. Ὀδοντωτές ταινίες πιθανώτατα διακοσμοῦσαν τούς σταθμούς καί τούς λοβούς τοῦ παραθύρου αὐτοῦ.

Στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ σώθηκε μικρό τμήμα τοιχογραφμένης ἐπιφάνειας, ἀλλά ἐπειδὴ ὅλα τὰ ἄλλα ἐσωτερικά κομμάτια ἔχουν καταπέσει, δέν μπορούμε νά ξέρου-
με ἐάν ὁ ναός εἶχε διακοσμηθῆ ὀλόκληρος.

Ὁ ναοδομικός τύπος τοῦ μνημείου, οἱ ἀναλογίες τῆς κατόψεώς του, καί τὰ λί-
γα κεραμοπλαστικά κομμάτια, μάς ὀδηγοῦν σέ μιὰ κατ' ἀρχὴν τοποθέτηση τοῦ μνη-
μείου στόν ΙΔ' αἰῶνα.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΚΑΒΑΣ

Η ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΕΗΣΗΣ ΣΤΑ ΤΡΙΠΤΥΧΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ: Ο ΚΑΝΟΝΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΟΚΛΙΣΕΙΣ

Στην ανακοίνωση παρουσιάζεται το σύνολο των τριπτύχων της συλλογής του Βυζαντινού Μουσείου που φέρουν την παράσταση της Δέησης, η οποία, όπως αποδεικνύεται και στατιστικά, αποτελούσε ένα από τα πιο συνήθη και προσφιλή εικονογραφικά θέματα που κοσμούσαν τα ιδιωτικής λατρείας αντικείμενα αυτά.

Γίνεται προσπάθεια να ταξινομηθούν σε κατηγορίες και να διατυπωθούν κάποια πρώτα συμπεράσματα που σχετίζονται: α) με την εικονογραφία της παράστασης και τις αιτίες που επέβαλαν τις αποκλίσεις από το παραδοσιακό εικονογραφικό σχήμα, β) με τη θέση που καταλαμβάνει η παράσταση της Δέησης στο τρίπτυχο, γ) με το μέγεθος, τη χρήση και το υλικό κατασκευής των τριπτύχων αυτών και δ) με την καλλιτεχνική τους ποιότητα και την απόδοσή τους σε συγκεκριμένα μεταβυζαντινά εργαστήρια.

Τριανταφυλλιά ΚΑΝΑΡΗ

Ο κύκλος της ζωής του αγίου Νικολάου στο νάρθηκα της μονής Γαλατάκη (1586, εργαστήριο των αδερφών Κονταρή).

Οι τοιχογραφίες του νάρθηκα και του παρεκκλησίου της μονής Γαλατάκη εκτελέστηκαν το 1586 από το εργαστήριο των αδερφών Κονταρή. Αποτελούν δε αντικείμενο της διδακτορικής μου διατριβής που έγινε στο πανεπιστήμιο Paris I-Sorbonne υπό την εποπτεία του J.-P. Sadini. Ο κύκλος της ζωής του αγίου Νικολάου στον οποίο είναι αφιερωμένη η μονή περιτρέπει σε ζώνη τους τέσσερις τοίχους του νάρθηκα του καθολικού. Ο κύκλος χαρακτηρίζεται από έντονη αφηγηματική διάθεση, καθώς αναπτύσσεται σε 33 σκηνές. Περιλαμβάνονται 11 σκηνές που εμφανίζονται συχνά στις απεικονίσεις του βίου του αγίου και είναι οι εξής : η Γέννηση του αγίου, ο Νικόλαος οδηγείται για πρώτη φορά στο σχολείο, οι Χειροτονίες σε πρεσβύτερο και επίσκοπο, η Σωτηρία πλοίου από τρικυμία, η Σωτηρία των τριών παρθένων από την πορνεία, η Σωτηρία των τριών αθώων, η Ιστορία των τριών στρατηγών (οι Στρατηγοί στη φυλακή, το Όνειρο του Κωνσταντίνου και του Αβλάβιου, οι Τρεις στρατηγοί μπροστά στον αυτοκράτορα) και η Κοίμηση του αγίου.

Στον κύκλο της μονής Γαλατάκη παρουσιάζονται 22 επεισόδια του βίου του αγίου που απαντώνται σπανιότερα σε σύγχρονα μνημεία και φορητές εκκόνες του 15ου-16ου αιώνα. Πρόκειται για τις εξής σκηνές : ο Άγιος ευεργετεί τους φτωχούς, Θεραπείει τυφλούς, χολούς και κοιλούς, Επισκέπτεται τους Αγίους Τόπους, Σώζει το πλοίο της επιστροφής από τα Ιεροσόλυμα, ο Ναυαγός Δημήτριος έξω από το σπίτι του, η Παρουσίασή του στον αυτοκράτορα, το Συμβούλιο των αρχιερέων για την εκλογή του αγίου στο αξίωμα του επισκόπου, η Υποδοχή του νέου επισκόπου από τους πιστούς, το Μαρτύριο του αγίου, το Επεισόδιο του Αρείου στην Α΄Οικουμενική Σύνοδο της Νικαίας, η Αποκατάσταση του φυλακισμένου αγίου στο αξίωμα του επισκόπου από τον Χριστό και την Παναγία, η Παράδοση του σίτου στους κατοίκους των Μύρων, η Σύλληψη των τριών αθώων, η Συνάντηση του επάρχου Ευσταθίου με τον άγιο, η Επίπληξη του αγίου και η Μετάνοια του Ευσταθίου, η Ερμηνεία του ονείρου από τον Κωνσταντίνο και τον Αβλάβιο, οι Νουθεσίες του αγίου προς τους ναύτες ενός πλοίου που κινδυνεύει, το Προσκύνημα των ναυτών που σώθηκαν στην εκκλησία του αγίου και η Εκδίκηση της Αρτέμιδος.

Ο κύκλος της μονής Γαλατάκη μεταφέρει πιστά το βίο του αγίου όπως αυτός περιγράφεται στον Θησαυρό του Δαμασκηνού του Στουδίτη. Ορισμένα επεισόδια περιλαμβάνονται μόνο στο κείμενο του Δαμασκηνού του Στουδίτη. Πρόκειται για την Παρουσίαση του Δημητρίου στον αυτοκράτορα, την εμφάνιση αγγέλου του Θεού στο Συμβούλιο των αρχιερέων, την Υποδοχή του νέου επισκόπου από τους πιστούς και την Αποκατάσταση του φυλακισμένου αγίου στο αξίωμα του επισκόπου από τον Χριστό και την Παναγία. Επιπλέον, στις επιγραφές των σκηνών έχουν χρησιμοποιηθεί λέξεις από το βίο του Θησαυρού.

Οι γνωστές σκηνές του κύκλου βασίζονται κυρίως στην εικονογραφία των θεμάτων, γνωστή από τις κρητικές εικόνες του αγίου (βλ. εικόνα της συλλογής Ανδρεάδη και της Βενετίας στην εκκλησία του *San Giovanni in Bragora*) αλλά και από την εικονογραφία της ηπειρωτικής σχολής (νάρθηκας της μονής Φιλανθρωπινών). Ο ζωγράφος των σπανιώτερων σκηνών αντλεί τα πρότυπά του από ήδη γνωστά εικονογραφικά σχήματα άλλων θεμάτων και πρωτοτυπεί στις λεπτομέρειες. Η ζωή του Χριστού χρησιμοποιείται σαν πρότυπο στα παρακάτω επεισόδια : ο Άγιος ευεργετεί τους φτωχούς και θεραπεύει τυφλούς, χολούς και κοιλούς (ο Χριστός θεραπεύει τους χολούς), στη σκηνή του Ναυαγού έξω από το σπίτι (Απιστία του Θωμά), στη σκηνή της Υποδοχής του νέου επισκόπου από τους πιστούς (Βαϊοφόρος), στη σκηνή της Συλλήψεως των τριών αθών (Ανάσταση του Λαζάρου κατά το ήμισυ σε συνδυασμό με τύπο δημίου-μάρτυρα) και στην Εκδίκηση της Αρτέμιδος (η ηλικιωμένη γυναίκα έχει αποδοθεί στον τύπο της Συγκύπτουσας). Ο ζωγράφος ακολουθεί εικονογραφικά σχήματα από κύκλους άλλων αγίων στις παρακάτω σκηνές : στην Παρουσίαση μπροστά στον αυτοκράτορα (αυτοκρατορική ακρόαση), στο Μαρτύριο του αγίου (αποκεφαλισμός ή ξυλοδαρμός). Απόσο γνωρίζω ο ζωγράφος πρωτοτυπεί στην εικονογραφία στις σκηνές του Προσκυνήματος του αγίου στους Αγίους Τόπους, του Συμβουλίου των αρχιερέων για την εκλογή νέου αρχιεπισκόπου, της Παράδοσης του σίτου, της Συνάντησης του αγίου με τον έπαρχο Ευστάθιο ενώ άγνωστο παραμένει το πρότυπο του Νικολάου ντυμένου με μοναχικό ένδυμα.

Ο κύκλος του αγίου Νικολάου στο νάρθηκα της μονής Γαλατάκη καταδεικνύει έναν ζωγράφο εκλεκτικό που έχει αφομοιώσει τα σύγχρονά του καλλιτεχνικά ρεύματα και είναι ικανός να συνδιάσει με επιτυχία τύπους διαφορετικής εικονογραφικής προέλευσης για να ζωγραφίσει θέματα σπάνια στην εικονογραφία της εποχής του.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΙΛΑΚΟΥ

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΘΗΒΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟ ΕΩΣ ΤΟΝ ΔΕΚΑΤΟ ΠΕΜΠΤΟ ΑΙΩΝΑ.
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ.

Η πόλη της Θήβας στην παλαιοχριστιανική περίοδο συμπίπτει με τη γνωστή πανάρχαια Ακρόπολη της Καδμείας. Η ανανέωση των τειχών της από τον Ιουστινιανό, σύμφωνα με τον Προκόπιο, αμφισβητείται, γιατί πιθανότατα πρόκειται για τις Θεσσαλικές Θήβες. Αναγνωρίζονται δύο τουλάχιστον βασιλικές, δύο λουτρά, τάφοι, σπίτια και πολλά άλλα κτίρια διακοσμημένα με πλούσιο ψηφιδωτό διάκοσμο που αποτελούν μάρτυρες ακμής της πόλης από τα μέσα κυρίως του 5^{ου} έως τα μέσα του 6^{ου} μ. Χ. αι.

Καίριο πλήγμα στην ακμάζουσα πόλη επέφεραν οι σλαβικές επιδρομές, γύρω στο 580 μ. Χ., σύμφωνα με νομισματικούς θησαυρούς και στρώματα καταστροφής.

Τα πρώτα νομίσματα που αρχίζουν και πάλι να κυκλοφορούν στη Θήβα, που τον 9^ο αι. γίνεται έδρα του στρατηγού του θέματος Ελλάδος, είναι του αυτοκράτορα Θεοφίλου (829-842μ.Χ.). Κτίζονται νέοι ναοί της ίδιας περίπου εποχής με το γνωστό ακριβώς χρονολογημένο ναό του Αγ. Γρηγορίου Θεολόγου, (871/2), ενώ αναγνωρίζονται σπίτια πρόχειρα χτισμένα καθώς και τα πρώτα εργαστήρια.

Οι βαρβαρικές επιδρομές του 10ου αι., Βουλγάρων και Ούγγρων, που παραδίδονται από τις πηγές, επιφέρουν καταστροφές, όπως διαπιστώνεται και ανασκαφικά, δεν ανακόπτουν όμως την ανοδική πορεία της πόλης που τους επόμενους δύο αιώνες 11^ο και 12^ο εξελίσσεται σ' ένα πολυάνθρωπο και ανθηρότατο αγροτοβιομηχανικό και εμπορικό κέντρο.

Το «Κτηματολόγιο των Θηβών» και το τυπικό της «Αδελφότητος της Παναγίας Ναυπακτιωτίσσης» παρέχουν πλήθος πληροφοριών για την τοπική αριστοκρατία, που κατέχει μεγάλες ιδιοκτησίες και συμβάλλει στην ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας. Παράλληλα η γνωστή βιοτεχνία μετάξης αποτελεί σπουδαιότατη πλουτοπαραγωγική πηγή. Η δημογραφική αύξηση από την εγκατάσταση και ξένων εθνοτήτων, έχει σαν συνέπεια την εξάπλωση της πόλης στους γύρω από την Καδμεία λόφους και περιφερειακούς οικισμούς.

Η ανάπτυξη συνεχίζεται και μετά την επιδρομή των Νορμανδών το 1147 μ.Χ.

Τα κτίρια αυτής της περιόδου είναι πολυάριθμα. Σπίτια, με μεγαλύτερη επιμέλεια κτισμένα, παρέχουν κάποια εικόνα της κάτοψής τους, αγνοούμε όμως την ανοδομή, αφού το σωζόμενο ύψος είναι ελάχιστο. Πολύ συχνά τα σπίτια συνοδεύονται από σιρούς, για την αποθήκευση των αγροτικών προϊόντων, ενώ μερικές φορές σπίτι και εργαστήριο συνυπάρχουν. Καθαρά εργαστηριακοί χώροι έχουν εντοπιστεί εντός και εκτός της Καδμείας, όπως τα βαφικά, κατά

πάσα πιθανότητα, εργαστήρια κοντά στην κρήνη της Δίρκης. Οι τάφοι, εκτός από τα οργανωμένα νεκροταφεία εκτός της πόλης, βρίσκονται σε διάφορες θέσεις μέσα και έξω από την πόλη. Με ιδιαίτερη επιμέλεια είναι κτισμένοι οι καμαροσκεπείς, σε μια περίπτωση μάλιστα συναντούμε και τοιχογράφηση.

Ιδιαίτερη μέριμνα παρατηρείται, προς το τέλος αυτής της περιόδου, για την υδροδότηση της πόλης, όπως αποδεικνύεται από τα αποκαλυφθέντα τμήματα του κεντρικού δικτύου. Ίσως πρέπει να θεωρήσουμε ως φερέγγυα πηγή την πολύ μεταγενέστερη βιογραφία του δραστήριου Μητροπολίτη Ιωάννη Καλοκτένη, στον οποίο αποδίδεται η κατασκευή υδραγωγείου. Τα κοινωφελή ιδρύματα που συγκαταλέγονται στο έργο του ίδιου ιεράρχη, δύσκολα μπορούν να ταυτιστούν, από τους ναούς όμως που έκτισε θα μπορούσαν να αποδοθούν σ' αυτόν τουλάχιστον δύο, με εξαιρετικό ζωγραφικό διάκοσμο, που σώθηκε αποσπασματικά.

Τέλος πολύ λιγότερο μπορούμε να μιλήσουμε για το οδικό δίκτυο της πόλης, από το οποίο ελάχιστα τμήματα σώθηκαν.

Στην περίοδο της Φραγκοκρατίας ο Νικόλαος Β' de Saint-Omer κτίζει στην Καδμεία, περί το 1287 μ.Χ., το παλάτι του, που έχει εντοπιστεί στην καρδιά της πόλης, καθώς και ισχυρό φρούριο, που πλην του γνωστού Πύργου του Σανταμέρη, αρκετά ακόμη τμήματά του έχουν ήδη αποκαλυφθεί. Μέσα σ' αυτά τα τείχη περιορίζονται από τώρα και στο εξής οι Θηβαίοι και μπορούμε να πούμε πως είναι και τα τελευταία αναγνωρίσιμα κτίρια της βυζαντινής Θήβας.

Η άγρια ληηλασία των Καταλανών, το 1311 που κατέστρεψαν πλήν των άλλων και το ίδιο το παλάτι, αλλά και οι κατακτητικές επιθέσεις που ακολούθησαν, μαζί με ισχυρότατους σεισμούς που έπληξαν την πόλη αργότερα δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για περαιτέρω έρευνα.

Από την σύντομη εξέταση του θέματος γίνεται φανερό ότι οι αλληπάλλινες ιστορικές περιπέτειες της πόλης της Θήβας και η συνεχής κατοίκηση του κέντρου της, της Καδμείας, δεν θα μας επιτρέψουν ποτέ να ανασυνθέσουμε τη γενική διάταξη του οικισμού. Όμως η προσεκτική εξέταση και τεκμηρίωση των κτιριακών καταλοίπων σε συνδυασμό με τα κινητά ευρήματα των ανασκαφών, κυρίως των νομισμάτων και της κεραμικής, μπορεί να συμβάλει σημαντικά στη γνώση της λειτουργίας και της ιστορίας της πόλης στην περίοδο που εξετάζεται.

Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ ΑΠΟ ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ ΕΩΣ ΤΗΝ ΙΠΠΟΤΟΚΡΑΤΙΑ (1309)

Στα παλαιοχριστιανικά χρόνια η πόλη της Ρόδου είχε ακόμα σε χοντρές γραμμές, τη συγκρότηση που είχε πάρει στα ελληνιστικά χρόνια. Την διέσχιζαν δρόμοι κάθετοι και οριζόντιοι που διασταυρώνονταν σε ορθές γωνίες σύμφωνα με το ιπποδάμειο ρυμοτομικό σύστημα. Είχε όμως λίγο συρρικνωθεί και δεν ήταν πλέον οχυρωμένη. Η ανασκαφική έρευνα έχει φέρει στο φως τμήματα τριών μεγάλων βασιλικών, οι οποίες είναι ενταγμένες στο αρχαίο ρυμοτομικό σχέδιο. Η μεγάλη βασιλική της Ρόδου είχε μήκος 60 μ. περίπου και την κοσμούσαν τοιχογραφίες και εντοίχια ψηφιδωτά. Η δυτική όψη της βρισκόταν πάνω στο ανατολικό όριο του αρχαίου δρόμου Ρ. 27, που ήταν ένας από τους σημαντικότερους του αρχαίου οδικού δικτύου. Μέσα στη μεσαιωνική πόλη αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο ακόμα μεγάλων βασιλικών που η δυτική τους όψη βρισκόταν πάνω στα όρια μίας ακόμα πλατείας αρχαίας οδού, της Ρ. 31.

Στο δεύτερο μισό του 7ου αι. η Ρόδος περνά τότε στα χέρια των Αράβων και τότε των Βυζαντινών. Η σημαντική στρατηγική θέση της την κάνει το μήλο της έριδος για τους δύο αντιπάλους. Στη διάρκεια του τελευταίου τετάρτου του 7ου αι. ένα μικρό τμήμα της πόλης οχυρώνεται. Έχει έλθει στο φως ισχυρό τείχος με ορθογωνίους πύργους, προτείχισμα και τάφρο. Το αναφερόμενο από τις ιστορικές πηγές "φρούριο", που έχει πλέον εντοπιστεί στο μεγαλύτερό του μέρος, κατελάμβανε το χώρο που στην ιπποτοκρατία ονομαζόταν Κολλάκιο. Στη θέση όπου βρίσκεται το παλάτι του μεγάλου μαγίστρου ορθωνόταν η ακρόπολη. Ο οικισμός όμως επεκτεινόταν και έξω από την οχύρωση.

Στο τέλος του 11ου ή στις αρχές του 12ου αι. πιθανώς η οχύρωση να επεκτάθηκε και περιέκλεισε όλον τον οικισμό. Αυτή την οχύρωση αντιμετώπισαν οι Ιωαννίτες ιππότες στις αρχές του 14ου αιώνα.

Ε. Κουνουπιώτου - Μανωλέσσου

Αγ. Νικόλαος Ραγκαβάς στο Ριζόκαστρο :

Συμβολή στην ιστορία του μνημείου.

ΛΕΒΕΝΤΗΣ Χ. ΑΝΤΩΝΙΟΣ

ΟΙ ΜΑΡΜΑΡΙΝΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΜΠΛΟ ΤΗΣ ΠΑΛΙΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ ΣΕΡΡΩΝ

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης των Σερρών φυλάσσονται από το 1972 ένα μέρος των γλυπτών που άλλοτε αποτελούσαν τη γνωστή ως Συλλογή της Μητρόπολης των Αγίων Θεοδώρων και προέρχονται από την μεσοβυζαντινή αυτή βασιλική. Ανάμεσα στα αρχιτεκτονικά μέλη δεσπόζουν δύο μαρμαρίνες εικόνες: του Χριστού «Ευεργέτη» και της Θεοτόκου (Αρ. Συλλ. 1 και 12), στον τύπο της Ελεούσας. Η πρώτη εικόνα, που σώζεται ακέραια, είναι διαστάσεων 117x94x11 εκ. Η δεύτερη, έχει σωζόμενες διαστάσεις 64x71x11 εκ. Οι μορφές περιβάλλονται από σκαφοειδές πλαίσιο πλάτους και βάθους 5 εκ. Και οι δύο εικόνες είναι κατασκευασμένες με την τεχνική του χαμηλού αναγλύφου.

Ο Χριστός, στον τύπο του Παντοκράτορα, κρατά κλειστό ευαγγέλιο και ευλογεί με την παλάμη προς τα έξω. Η όλη μορφή παρουσιάζει ελαφρά στροφή, που δικαιολογεί την ασυμμετρία των χαρακτηριστικών του προσώπου, σπάζοντας την μετωπικότητα. Το στοιχείο της αντικίνησης, που παρατηρείται ήδη από τον 6ο αι. στην παλαιότερη σωζόμενη εικόνα του Χριστού στη Μονή Σινά, απαντάται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό στις μεσοβυζαντινές απεικονίσεις του. Μεγάλη ομοιότητα, ως προς το σχέδιο, παρουσιάζει με την ψηφιδωτή παράσταση του Χριστού στο τύμπανο του νάρθηκα της Μονής Οσίου Λουκά και κυρίως με τον Χριστό στον τρούλλο της Μονής Δαφνίου. Η έντονη συνοφύωση, η ρυτίδα στο μέτωπο, τα κινήματα χαρακτηριστικά δίνουν ένταση και αυστηρότητα στις μορφές του Δαφνίου και των Σερρών. Η στάχωση του ευαγγελίου είναι σχεδόν όμοια και μπαίνει πλέον έντονο το ερώτημα προέλευσης του προτύπου, το οποίο μετέφερε ο γλύπτης στο μάρμαρο. Ο Γ. Σωτηρίου, στην πρώτη δημοσίευση του αναγλύφου (*Seminarium Kondakovianum* 1926), υποστήριξε την επίδραση της τεχνικής του ψηφιδωτού στην εικόνα των Σερρών, η οποία διαφαίνεται στην γραμμικότητα του σχεδίου, στην απουσία πλαστικής επεξεργασίας των επιφανειών και στο διακοσμητικό μοτίβο των ομόκεντρων τεταρτοκυκλίων στο στήθος, που αποτελούν μίμηση των μεταλλικών ανταυγίων στον χιτώνα του Χριστού. Η εξάρτηση της εικόνας των Σερρών από ψηφιδωτή παράσταση μας ωθούν στην τοποθέτηση του προτύπου στο εσωτερικό του ναού των Αγίων Θεοδώρων, που κοσμούσαν από τις αρχές του 12ου αι. με ψηφιδωτά. Η άμεση σχέση αυτών με τα ψηφιδωτά της Μονής Δαφνίου έχει υποστηριχθεί επανειλημμένως. Φαίνεται πως η επίδραση της παράστασης του Χριστού της Μονής Δαφνίου στην εικόνα των Σερρών είναι περισσότερη από τυχαία.

Ενώ το σχήμα ανήκει μάλλον στον 11ο, η τεχνοτροπία μάς οδηγεί στον 12ο αιώνα. Η πλούσια πυξολογία, η απόδοση της γενειάδας με τις παράλληλες γραμμές και τα τέσσερα συστήματα βοστρύχων, η αγάπη του γλύπτη για την λεπτομέρεια και την περιγραφική απόδοση ανθρώπινων χαρακτηριστικών, όπως τα νύχια και οι γραμμές της παλάμης, μας φέρνουν κοντά σε ψηφιδωτές παραστάσεις της Σικελίας. Σαφείς ομοιότητες διακρίνουμε με τον Χριστό στην αψίδα της μητρόπολης της Cefalu και του Monreale και με ανάλογες απεικονίσεις στην Cappella Palatina του Palermo. Μεγάλη επίσης ομοιότητα υπάρχει και με φορητή εικόνα των μέσων του 12ου αιώνα της Μονής Σινά. Προς την χρονολόγηση αυτή οδηγεί και το δευτερεύον διακοσμητικό στοιχείο των επιμανικίων. Σε αρκετές παραστάσεις του 12ου αι. ο Χριστός φορά επιμανίκια γύρω από τους καρπούς. Ειδικά της μορφής που βλέπουμε στην εικόνα των Σερρών, με δικτυωτή ραφή και μαργαριτάρια στην παρυφή, φαίνεται πως είναι ιδιαίτερα διαδεδομένα στον αιώνα αυτόν. Όμως και η μορφολογία των γραμμάτων του επιθέτου «Ευεργέτης» είναι χαρακτηριστικά του 12ου αιώνα. Ο τρόπος χάραξης και το ύψος τους είναι ίδιο με εκείνα που συναντούμε στους

ναούς των Αγ. Αναργύρων και του Αγ. Νικολάου Κασνίτζη στην Καστοριά (1180, 1160-1180). Εάν λοιπόν ευσταθεί η πρότασή μας για τοποθέτηση της εικόνας στο δεύτερο μισό του 12ου αι., τότε η χρονολογία δεν θα πρέπει να ξεπερνά το έτος 1185, όταν η Θεσσαλονίκη καταλαμβάνεται από τους Νορμανδούς και ξεκινά μία περίοδος αλληπάλληλων συγκρούσεων και ταραχών στην περιοχή. Μάλιστα το 1195 και 1196 μαρτυρείται λεηλασία της σερραϊκής επαρχίας και ίσως της ίδιας της πόλης.

Από την εικόνα της Θεοτόκου σώζεται μόνον ο κορμός. Η τεχνική κατασκευής και η τεχνοτροπία μάς οδηγούν στο συμπέρασμα πως είναι σύγχρονη της εικόνας του Χριστού και μάλιστα πάριση. Η πλούσια πτυχολογία και ο τρόπος διευθέτησης του ιματίου γύρω από το σώμα παραπέμπουν στην τοιχογραφία της Δέησης στην Εγκλείστρα του Αγ. Νεοφύτου στην Πάφο.

Στο Μουσείο των Σερρών φυλάσσεται ακόμη ένα σπάραγμα αριστερής παλάμης, μαζί με την πλαισίωση, από μαρμάρινη εικόνα δεόμενης μορφής (Αρ. Συλλ. 13). Το μήκος της παλάμης και το πάχος του μαρμάρου (10 εκ.) δείχνουν πως προέρχονται από μια εικόνα μικρότερων διαστάσεων, της ίδιας όμως τεχνικής και τεχνοτροπίας με τις άλλες δύο.

Το ερώτημα που απομένει είναι η χρηστική λειτουργία και θέση των εικόνων μέσα στον μητροπολιτικό ναό των Σερρών. Πιστεύουμε πως οι εικόνες αυτές, μαζί με μία του Ιωάννη του Προδρόμου που δεν σώθηκε, κατασκευάστηκαν για να κλείσουν τα διάστυλα του τέμπλου της Μητρόπολης. Αναπαράσταση του τέμπλου έχει δώσει ο Α. Ορλάνδος, ήδη από την περίοδο ανασκαφής και αναστήλωσης του ναού το 1938 (*ABME E'*, 1939-40). Το άνοιγμα των κιόνων εκατέρωθεν της Ωραίας Πύλης είναι 92 εκ. και μεταξύ αυτών και των πεσσών της καμάρας 84 εκ., περίπου. Οι εικόνες του Χριστού και της Παναγίας ανταποκρίνονται σε αυτά τα ανοίγματα, ενώ η αναλογικά μικρότερη εικόνα πρέπει να προορίζονταν για το διάστυλο στα δεξιά της Θεοτόκου. Και οι τρεις εικόνες παρουσιάζουν κλίση των πλάγιων πλευρών τους προς τα πίσω και μέσα. Σε συνδυασμό με την αδρά δουλεμένη επιφάνειά τους διευκολυνόταν η αρμογή με ασβεστοκονίαμα με την επιφάνεια των κυλινδρικών κιόνων. Επιπλέον η εικόνα του Χριστού φέρει στις κάθετες πλάγιες πλευρές και από έναν τόρμο για την ασφαλέστερη στήριξη και σύνδεση με το τέμπλο. Σε αντίθεση με τις πλάγιες πλευρές οι πίσω ήσαν επίπεδες και λείες, καθώς φαινόταν από το εσωτερικό του Βήματος.

Οι εικόνες που βρίσκονται στο Μουσείο των Σερρών αποτελούν, πιστεύουμε, μέρος μιας μεγάλης Δέησης που κατασκευάστηκε στην τρίτη τριακονταετία του 12ου αι., προκειμένου να κλείσει τα διάστυλα του τέμπλου της Μητρόπολης των Αγίων Θεοδώρων. Η περίπτωση αυτή έρχεται να ενισχύσει την άποψη για εμφάνιση δεσποτικών εικόνων στον 12ο αι., αρκετά χρόνια πριν εκδηλωθεί το κίνημα του Ησυχασμού, με την εξάπλωση του οποίου έχει συνδεθεί από αρκετούς μελετητές ο μετασχηματισμός του τέμπλου σε εικονοστάσιο.

L A C R I M A E R E R U M

Η Μονή της Παναγίας στους Βριωμένους ή Παναγία η Βριγιωμένη ή του Κάστρου, με το προελληνικό όνομα, είναι ένα μοναστήρι στα ΒΑ του χωριού Μεσελέροι Ιεραπέτρας, επάνω στο βουνό και, κατά την τοπική παράδοση, ήταν η θερινή κατοικία του επισκόπου Ιεραπύτνης μέχρι τα 1866, όταν εγκαταλείφθηκε και ερειπώθηκε. Κατά την ίδια παράδοση, την Μονή του Βριωμένου αντικατέστησε η Μονή Φανερωμένης, τρία περίπου χιλιόμετρα ΒΑ του Βριωμένου στην πλαγιά του απέναντι βουνού, στην οποία Μονή μεταφέρθηκαν τα Αρχεία και ό,τι άλλο κινητό μπορούσε να μεταφερθεί από του Βριωμένου μετά τη μεγάλη κρητική Επανάσταση, φαίνεται όμως ότι η Μονή Φανερωμένης δεν είναι λίγο παλαιότερη από το 1866, αφού χρονολογίες γλυπτές επάνω από θύρες κελλίων δίδουν χρονολογίες αμέσως μετά το τέλος της Αιγυπτιοκρατίας στην Κρήτη (1830-1841), πράγμα, που δείχνει ότι η τοπική παράδοση περί αντικατάστασης της Μονής Βριωμένου από τη Μονή Φανερωμένης δεν είναι ακριβής και ότι πιθανώς ο Βριωμένος άρχισε να εγκαταλείπεται από τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης του 1821. Σε πρόσφατη επίσκεψή μου στη Μονή Φανερωμένης πληροφορήθηκα ότι δεν υπάρχουν αρχεία, γιατί και τα αρχεία της Μονής Φανερωμένης έχουν χαθεί άγνωστον πότε. Είναι πάντως πιθανότατο, κατά την γνώμη μου, ότι τουλάχιστον το γλυπτό ξύλινο τέμπλο του 16ου-17ου αιώνα είναι αυτό της Μονής Βριωμένου, όπως δείχνουν και οι διαστάσεις του. Οι εικόνες βέβαια στο τέμπλο είναι του περασμένου αιώνα, δεν αποκλείεται όμως να είναι και επιζωγραφισμένες, όσο μου επιτρέπουν τα μάτια μου να δω στο λίγο φως, που τίς είδα.

Η Μονή του Βριωμένου συγκροτήθηκε γύρω από το Καθολικό γύρω στα 1400 και κτήτωρ της ήταν ο μοναχός Μύρος Καλοδρόσιος, με έξοδα του οποίου, της μητέρας του Παρασκευής και της αδελφής του Σωφροσύνης, μοναχών και αυτών, κτίστηκε και ιστορήθηκε στα 1400/1 ο ναός, όπως μας πληροφορεί η γραπτή στο ανώφλιο της πόρτας της εκκλησίας (σήμερα παράθυρο) επιγραφή, που μας έσωσε ο GEROLA. Ποια ήταν η μορφή της Μονής στο 15ο αιώνα δεν γνωρίζομε, ύστερα μάλιστα από τις αναστηλωτικές εργασίες των κατοίκων και του ιερέα των Μεσελέρων, δεν θα μάθουμε ποτέ, γιατί έγιναν τόσες αλλαγές, και εν γνώσει των υπηρεσιακών παραγόντων, που έτρεξαν, μόνον όταν απεκαλύφθησαν κτήρια πολύ παλαιότερα ίσως από το 1400, οι οποίες αλλαγές άλλαξαν εντελώς τη μορφή του μνημείου, αν εξαιρέσομε τον ναό. Πιθανώς η Μονή του 15ου αιώνα εκτεινόταν νότια του ναού, στο χώρο του σαν φρούριο δωματίου και ανατολικά, όπου κατά τις εργασίες ανακαίνισης, που έγιναν πρόσφατα, ανεκαλύφθη καμαροσκέπαστο δωμάτιο 15 μ. Δεν αποκλείεται μάλιστα σ' αυτόν τον χώρο να είχαμε και δεύτερο όροφο.

Δεν θα μάθουμε ποτέ γιατί η Μονή του Καλοδροσίου εγκαταλείφθηκε και ίσως ερειπώθηκε και πότε έγινε αυτό. Οπωσδήποτε στη διάρκεια του 16ου αιώνα, γύρω στα μέσα του, άρχισαν σημαντικότερες εργασίες στη Μονή, τόσο στο καθολικό, όσο και στα κελλία και στις άλλες εγκαταστάσεις της. Στις εργασίες αυτές αναφέρεται τμήμα επιγραφής σε λίθο, που δημοσίευσε ο Ξανθουδίδης και στη συνέχεια ο GEROLA, που πρέπει, κατά την γνώμη μου, να διαβαστεί, παρά τις διαφωνίες των

.....νος τόν δή ρυπόωντα καθήρας
(δ)ρέψασθαι αντιμισθειάν δέρκει
(ιου)λλίψ Ε'

και να συσχετισθεί με τις εργασίες στο ναό (όσο κι αν έψαξα δυστυχώς δεν βρήκα το τμήμα του λίθου, ούτε βρέθηκε κατά την πρόσφατη ανακαίνιση).

Για μια πρώιμη χρονολόγηση στα μέσα του 16ου αιώνα των εργασιών ανακαίνισης της Μονής δεν συνηγορούν μόνο η αρχιτεκτονική και η γλώσσα του παραπάνω ελεγγείου, αλλά και άλλα χρονολογημένα θυρώματα αυτή την εποχή, όπως π.χ. εκείνο της Μονής Κρεμαστών στη Νεάπολη Λασιθίου, και ο τύπος του σταυρού (θυρούς;) σε λίθο, που είναι σφηνωμένος στους μακρούς τοίχους της αρχαίας εκκλησίας και είναι απόλυτα όμοιος με σταυρό στον οπισθότυπο νομίσματος (σεζίνο) του δόγη Αλβίζε Μονσενίγο (1570-1577), που μπορεί να χρησιμοποιηθεί επίσης σαν TERMINUS για την χρονολόγηση των εργασιών. Με τις εργασίες αυτές το καθολικό εκτείνεται προς τα δυτικά, όπου κτίζεται υψηλότερη αίθουσα, αναγεννησιακού τύπου, η οποία, με την κατεδάφιση του δυτικού τοίχου της αρχικής εκκλησίας, δίδει νέα μορφή στο καθολικό. Το καθολικό έχει τώρα εσωτερικά μήκος 9,70 μ., ενώ η αρχική εκκλησία του Καλοδροσίου είχε μήκος 6,35μ., κοσμεύεται με ωραία θυρώματα και θωράκια εξωτερικά με κεφαλές σειληνών και πλάκες με επιπεδόγλυφη κλιματίδα, τουίζονται τα αετώματα ανατολικό και δυτικό, που πιθανώς είχαν γλυπτή διακόσμηση, το ανατολικό κυρίως, ενώ στο εσωτερικό και στο κλειδί της καιάρας ενσφηνώνεται ωραία αρχαία κεφαλή σειληνού, αφού αποκρούσθηκε η κάτω σιαγόνα. Δεν ξέρουμε αν είχε τοιχογραφηθεί, γιατί σήμερα είναι ασπιρμένη η προέκταση. Και ο ναός όμως του Καλοδροσίου προσαρμόστηκε με την καινούρια μόδα εξωτερικά, ώστε να αποτελεί ενιαίο σύνολο με το νέο κτήριο. Η αρχαία θύρα της εκκλησίας στο βόρειο τοίχο έγινε παράθυρο, ολόκληρο το μήκος των μακρών τοίχων ψηλά προικίστηκε με λίθινο γείσο, στη μέση του οποίου σφηνώθηκε λίθος με τον σταυρό, που ανέφερα ήδη, ο ανατολικός τοίχος υπερυψώθηκε, ώστε να τουίζεται το τριγωνικό, αναγεννησιακού τύπου αέτωμα, στην κορυφή του οποίου σφηνώθηκε τετράπλευρη πυραμίδα, επάνω στην οποία είχε τοποθετηθεί σταυρός, όπως αυτός, του οποίου κομμάτια βρέθηκαν, ή κάποιο άλλο αντικείμενο διακοσμητικό. Εσωτερικά στη θέση του κατεδαφισμένου τοίχου τοποθετήθηκε παραστάδα από μαυριδερή πέτρα με επίκρανο δωρικό, επάνω στο οποίο υπάρχει τόξο σαν σφενδόνιο. Στο κλειδί του σφενδονίου σφηνώθηκε επίθημα παλαιοχριστιανικό. Έτσι η αρχαία εκκλησία, καμαροσκέπαστο δωμάτιο με ενισχυτική ζώνη (σφενδόνιο) επάνω σε κιλίβαντα και ευρεία αψίδα πλάτους 2,25μ. και βάθους 1,00 μ., αρκετά μεγάλη για την κλίμακα της εκκλησίας, πήρε την μορφή, που έχει σήμερα και μοιάζει με ναούς του 16ου-17ου αιώνα.

Γύρω από το καθολικό γίνονται σημαντικότερες εργασίες και κτίζονται κελλία και άλλοι βοηθητικοί χώροι σε δύο ορόφους βόρεια και δυτικά της εκκλησίας, ενώ στα νότια, επάνω από το δωμάτιο με φρουριακό χαρακτήρα, πρέπει να διαμορφώνεται αυλή, στη βόρεια πλευρά της οποίας θα υπήρχε ανοικτή προς την αυλή αυτή στοά, όπως δείχνουν οι οπές για την τοποθέτηση δοκών, που θα κρατούσαν τη στέγη της στοάς στο νότιο τοίχο της εκκλησίας. Πιθανότατα η βόρεια και κεντρική αυλή της Μονής, η δυτική, όπου πρέπει να είχαμε στοά ή ανοικτό καμαροσκέπαστο χώρο στο εισόγειο και όροφο επάνω από αυτόν και η νότια αυλή επικοινωνούσαν μεταξύ των, όχι μόνο για να διευκολύνονται οι λιτανείες και άλλες τελετές. Δυστυχώς η καταστροφή των κτισμάτων νότια της εκκλησίας και η εργασίες, που έγιναν πρόσφατα, και το κτίσιμο νέων οικημάτων δεν θα επιτρέψουν ποτέ ίσως να μάθουμε την πραγματική μορφή των κτηρίων γύρω από το καθολικό. Ένα πλήθος από θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών ανασύρθηκαν κατά τις εκσκαφές για την ανακαίνιση, όπως και μία κεφαλή αγάλματος (κούρος;), που δεν γνωρίζουμε πού βρισκόταν.

Μόνη παρηγοριά, που μπορεί να στεγνώσει τα δάκρυα για ό,τι χάνεται ανεπιστρεπτί, μένουν οι μοναδικές τοιχογραφίες, οι ωραιότερες, κατά την γνώμη μου, της Κρήτης, της εκκλησίας του Καλοδροσίου, που, αν δεν προσέξομε κατά τη συντήρησή των και δεν προστατευθούν από τον ευσεβισμό, ίσως θα θρηνήσομε και άλλη μεγαλύτερη απώλεια. _

ΣΤΑΥΡΟΣ Β. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΝΑΟΔΟΜΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Παρά την αναμφισβήτητη μεγάλη σημασία της αγιορειτικής ναοδομίας στα πλαίσια της μεσοβυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής αυτή παραμένει ως σήμερα ελλιπώς μελετημένη λόγω της ιδιομορφίας του αθωνικού χώρου αλλά και εξ αιτίας της δυσκολίας της εξετάσεως του ίδιου του πρωτογενούς υλικού.

Οι μεσοβυζαντινοί ναοί που σώθηκαν ως τις μέρες μας στο Άγιον Όρος είναι ολιγάριθμοι. Αυτό οφείλεται είτε στις φυσικές καταστροφές είτε στην έντονη οικοδομική δραστηριότητα των επομένων αιώνων που εξαφάνισαν μεγάλο αριθμό εκκλησιών αυτής της ιδιαίτερα σημαντικής για την ιστορία της μοναστικής πολιτείας περιόδου. Σήμερα είναι γνωστοί 21 ναοί που μπορούν με κάποια ασφάλεια να χρονολογηθούν στη μεσοβυζαντινή περίοδο και διατηρούνται σε κατάσταση που είναι δυνατόν, ως ένα βαθμό, να μελετηθούν. Αυτοί είναι ο ναός του Πρωτάτου και το παρεκκλήσιο του παντοκράτορινού κελλίου του Ραβδόχου στις Καρυές, το καθολικό της Μεγίστης Λαύρας με τα δύο παρεκκλήσιά του, το εξωκκλήσι των Αγίων Αναργύρων κοντά στη Μεγίστη Λαύρα, το καθολικό της μονής Βατοπεδίου με τα δύο παρεκκλήσιά του, το κυριακό της βατοπεδινήσ σκήτης του Αγίου Δημητρίου, ο ναός του Αγίου Προκοπίου του ομώνυμου βατοπεδινού κελλίου, τα λείψανα του καθολικού της παλαιάς μονής του Τροχαλά που βρισκόταν στη θέση του σημερινού βατοπεδινού κελλίου, το καθολικό της μονής Ιβήρων, ενδεχομένως και τα παρεκκλήσιά του, το παρεκκλήσιο του Αγ. Ιωάννου Προδρόμου Ιβήρων, τα καθολικά των παλαιών μονών του Βοροσκόπου και του Καλυκά στην περιοχή της μονής Χελανδαρίου, το παρεκκλήσιο του παντοκράτορινού κελλίου του Φαρακλού, το παλαιό καθολικό της μονής Ξενοφώντος και το κυριακό της σκήτης της Βογορόδιτσας της μονής Αγίου Παντελεήμονος. Στους ναούς αυτούς θα πρέπει να προστεθούν και τα καθολικά με τα παρεκκλήσιά τους δύο παλαιών μονών εκτός των σημερινών ορίων του Αγίου Όρους, που ταυτίστηκαν από τον Ιω. Παπάγγελο με τις αγιορειτικές μονές Μελισουργείου και Ζυγού.

Από την άποψη της χρήσεως οι περισσότεροι από τους ναούς ήταν καθολικά μονών και μονυδρίων. Αρκετοί ήταν παρεκκλήσια μεγαλύτερων ναών.

Μεταξύ των ναών περιλαμβάνονται κτίρια μεγάλων αλλά και περιορισμένων διαστάσεων, κάποτε εξαιρετικά μικρά. Η αρχική κυριολογική τους διάρθρωση ήταν γενικά απλή. Οι ναοί είχαν συνήθως τον κυρίως ναό και ένα στενό νάρθηκα, κάποτε διάδρομο. Συχνά, ωστόσο, οι μεγαλύτεροι και σημαντικότεροι ναοί έχουν δεχθεί ποικίλες επεμβάσεις και προσθήκες από τη μεσοβυζαντινή ήδη περίοδο, που τους έχουν καταστήσει κτιριολογικά σύνθετους. Ένας δεύτερος νάρθηκας, επίσης διάδρομος όταν και ο αρχικός νάρθηκας διέθετε όροφο, με παρεκκλήσια εκατέρωθεν είναι οι συνηθέστερες προσθήκες.

Τυπολογικά οι σωζόμενοι ναοί, των οποίων ο τύπος είναι γνωστός, είναι, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους, παραλλαγές του σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Ιδιόμορφος σταυροειδής είναι το καθολικό της Λαύρας. Στους τυπικούς σύνθετους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ανήκουν αρκετοί ναοί, όπως το καθολικό της Ξενοφώντος, ο Πρόδρομος της Ιβήρων και ο Άγιος Προκόπιος Βατοπεδίου. Σε μια παραλλαγή του ίδιου τύπου χωρίς παραβήματα ανήκουν τα παρεκκλήσια του καθολικού της Λαύρας και ο Άγιος Δημήτριος του καθολικού της Βατοπεδίου. Το χαρακτηριστικό στοιχείο της παραλείψεως των παραβημάτων συναντάται και στο καθολικό της Βοροσκόπου, που ανήκει σε μια παραλλαγή των μεταβατικών σταυροειδών εγγεγραμμένων. Το καθολικό της Βατοπεδίου, ο ναός του Αγίου Δημητρίου της βατοπεδινής σκήτης και, ενδεχομένως, το καθολικό της Ιβήρων έχουν εξ αρχής κτισθεί ως ναοί αθωνικού τύπου. Το καθολικό της Μελισσουργείου και το παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου Βατοπεδίου ανήκουν σε μία παραλλαγή του τρικόγχου που μπορεί να χαρακτηριστεί ως συνεπτυγμένος αθωνικός. Τρίκλιτες βασιλικές είναι οι ναοί του Πρωτάτου και του Ραβδούχου. Μονόχωροι δρομικοί ήταν οι ναοί του Φαρακλού και, ίσως, του Τροχαλά.

Με βάση τα κατασκευαστικά και τα μορφολογικά στοιχεία τους μια μεγάλη ομάδα από τους σωζόμενους μεσοβυζαντινούς ναούς του Αγίου Όρους κατατάσσεται στη λεγόμενη Σχολή της Κωνσταντινουπόλεως αν και αρκετά συχνά απαντώνται σε αυτούς στοιχεία που εντοπίζονται σε ναούς της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας που σχετίζονται περισσότερο με τη Θεσσαλονίκη. Αυτά είναι η διαμόρφωση των στεγών με συνδιασμό αετωματικών και καμπύλων απολήξεων, η διάρθρωση των όψεων με τυφλά αφιδώματα, συχνά πολλαπλά, η μορφή των αψίδων, συχνά τρίπλευρων ή πολυγωνικών που, σε ορισμένες περιπτώσεις συνδιάζονται με ημικυκλικές, η μορφή των τρούλλων, η ύπαρξη διβήλων ή και πολυβήλων ανοιγμάτων, η μορφή των ανοιγμάτων των θυρών και, κυρίως, των παραθύρων, η τοιχοποιία από ενναλάξ ζώνες αργολιθοδομής προσεκτικά αρμολογημένης και πλινθοδομής, κατασκευασμένης συχνά με το σύστημα της κρυμμένης πλίνθου. Σε πολλούς ωστόσο ναούς διαπιστώνεται η παρουσία στοιχείων της λεγόμενης “Προελλαδικής Σχολής”, παραδείγματα της οποίας απαντούν σε ολόκληρη τη Βαλκανική χερσόνησο και της οποίας πολλά χαρακτηριστικά ανάγονται στην παλαοχριστιανική αρχιτεκτονική παράδοση. Τέτοια στοιχεία είναι οι ημικυκλικές αψίδες, τα ανοίγματα ορισμένων μονόβλων ή διλόβων παραθύρων, οι τοιχοποιίες από απλή αργολιθοδομή και.

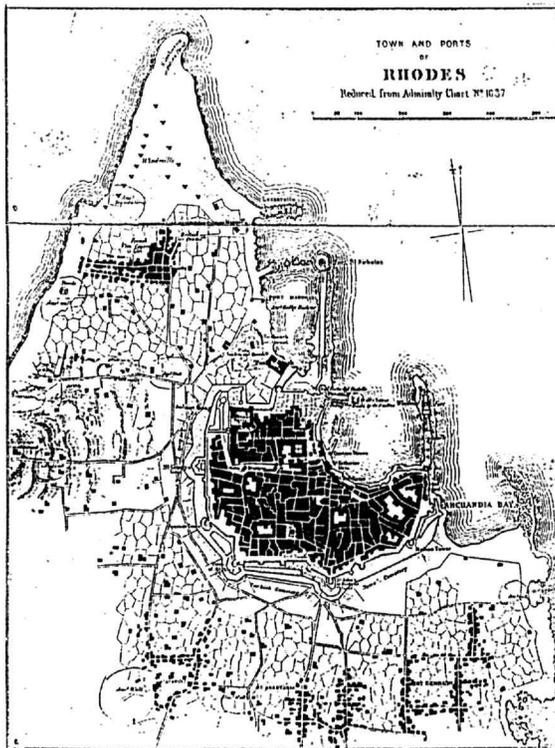
Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν στοιχεία σχετικά με το σχεδιασμό των ναών που προκύπτουν από παρατηρήσεις στα κτίρια. Αξίζει να σημειωθούν η ομοιότητα των καθολικών Βατοπεδίου και Ιβήρων στην αρχική τους μορφή και η προσπάθεια μιμήσεως υψηλών προτύπων από παρακείμενους μικρούς ναούς, όπως στις περιπτώσεις του ναού του Ραβδούχου και του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου Βατοπεδίου που φαίνεται ότι μιμούνται το Πρωτάτο και το καθολικό Βατοπεδίου αντίστοιχα.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ ΝΤΕΛΛΑ

Η πολεοδομική ένταξη των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου

Η συνεχής κατοίκηση του ίδιου χώρου από την ίδρυση της ελληνιστικής πόλης μέχρι σήμερα, καθιστά την πόλη της Ρόδου σπάνια περίπτωση για τα ελληνικά δεδομένα, όσον αφορά την μελέτη της πολεοδομικής της εξέλιξης. Στη δομή του σύγχρονου πολεοδομικού ιστού είναι ακόμη φανερά τα ίχνη του δυναμικού σχεδιασμού της ιπποδάμειας πόλης, που απλώθηκε το 409-11 π.Χ. στο μοναδικό πράγματι φυσικό τοπίο, αντικρύζοντας τις μικρασιατικές ακτές.

Οι μεσαιωνικές οχυρώσεις, που περιέβαλαν τον πυρήνα της αρχαίας πόλης με διαδοχικές επεκτάσεις από τον 7ο αι. έως το 1522, χαρακτηρίζονται από την αξιοποίηση αρχαίων οδικών αξόνων τόσο στην χάραξη τους όσο και στην κατανομή των πυλών, με διατήρηση των σημαντικών για τον οικισμό περασμάτων και προσβάσεων. Έτσι παρατηρείται σαφής ανταπόκριση του ρόλου των πυλών στα οχυρωμένα τμήματα των διαφόρων ιστορικών περιόδων της πόλης (αρχαίας βυζαντινής και ιπποτικής), ενώ κατά την χάραξη νεότερων πιο διευρυμένων οχυρωματικών περιβόλων έχουμε παράλληλη μετατόπιση των θεμελιώσεων των οχυρωματικών κατασκευών, που εδράζονται συνήθως στις ρωμαλέες λιθοδομές των ορίων αρχαίων οδών.



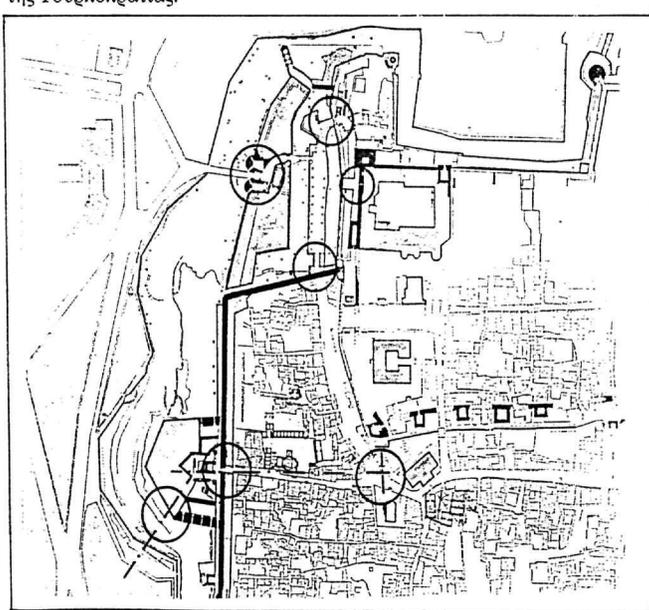
Οι πύλες στις περιπτώσεις αυτές μετακινήθηκαν κατά μήκος των κύριων προσβάσεων - οδικών αξόνων - από τα διάφορα σημεία της υπαίθρου προς την πόλη της Ρόδου, που παρέμειναν ίδιες από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα.

Οι παρατηρήσεις αυτές μπορούν:

- α) Να διευκολύνουν την αναγνώριση των μηχανισμών επέκτασης των τειχιωμένων τμημάτων της μεσαιωνικής πόλης (βυζαντινής και ιπποτικής).
- β) Να ερμηνεύσουν την χάραξη των διαδοχικών οχυρωματικών γραμμών σε σχέση με την επέμβαση στο ίδιο το φυσικό περιβάλλον, αλλά και την λειτουργία και δομή της πόλης, όπως π.χ. στην περίπτωση του συμπλέγματος του προμαχώνα του Αγ. Γεωργίου.
- γ) Να κατευθύνουν την έρευνα για τον εντοπισμό παλαιότερων αδιευκρίνιστων χαρακτηριστικών των οχυρώσεων, όπως π.χ. της παλιάς "πύλης της Ακαντιάς", των ιπποτικών εγγράφων του 1452, των αρχείων της Μάλτας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εξάλλου η μελέτη του σύνθετου δικτύου των πυλών της οχύρωσης μετά το 1465, όπως προσδιορίζονται σαφώς στο γνωστό διάταγμα του Μεγάλου Μαγίστρου Zacosta.

Οι εναλλακτικές προσβάσεις που εξασφάλισε η διάταξη ακτινωτών δρόμων σε επαφή με την οχύρωση, όπως φαίνεται και στις απεικονίσεις του 1480-81 από τον G. Caoursin, καθόρισαν την δυνατότητα κατάργησης κάποιων πυλών στη συνέχεια για λόγους αμυντικούς. Κατά μήκος των αξόνων αυτών άλλωστε αναπτύχθηκαν, πιθανότατα ήδη από τα τελευταία χρόνια της ιπποτικής περιόδου, οι ατείχιστοι οικιστικοί πυρήνες στα προάστια - γνωστά ως "μαράσια" των Ελλήνων της Τουρκοκρατίας.-



**ΝΑΟΙ ΚΑΙ ΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΓΕΝΙΚΟ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΤΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ 1918 ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΤΗΜΑΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ**

Στο αρχείο της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης φυλάσσεται κώδικας με τίτλο "Γενικών Κτηματολόγιον της Ελλ. Ορθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης", ο οποίος συντάχθηκε στα 1918 από το Μενέλαο Κομποθέκτρα. Με την προοπτική του επανασχεδιασμού της πόλης μετά την πυρκαϊά του 1917, σκοπός του κώδικα ήταν η καταγραφή και η κατοχύρωση της κοινοτικής και εκκλησιαστικής ακίνητης περιουσίας. Με το σκεπτικό αυτό και με βάση την κατάσταση πριν από την πυρκαϊά, περιγράφονται τα κτίρια και τα οικόπεδα που ανήκαν στην Κοινότητα, στα εκπαιδευτικά και κοινωφελή ιδρύματά της, καθώς και στους ναούς. Ταυτόχρονα παρέχονται ιστορικές, τοπογραφικές, τεχνικές και οικονομικές πληροφορίες.

Στο αρχείο του Πολεοδομικού Γραφείου Θεσσαλονίκης υπάρχει η τοπογράφηση και κτηματογράφηση της εντός των τειχών πόλης της Θεσσαλονίκης, όπως ήταν πριν από τον επανασχεδιασμό. Στην κτηματογράφηση περιλαμβάνεται σωζόμενη σχεδόν πλήρως σειρά από 327 πίνακες με ακριβή σχέδια, σε κλίμακα 1:200, των 449 οικοδομικών τετραγώνων της πυρκαϊστατής ζώνης, καθώς και πίνακες με σχέδια σε κλίμακα 1:500, οι οποίοι καλύπτουν την Άνω Πόλη με όριο την οδό Αγίου Δημητρίου. Η τοπογράφηση έγινε από ειδικό συνεργείο αποτελούμενο από Έλληνες μηχανικούς στα 1918-1919. Η συνδυασμένη χρήση του κτηματολογίου και των πινάκων της κτηματογράφησης μπορεί να συμβάλει σημαντικά στην επίλυση τοπογραφικών προβλημάτων και στην προσπάθεια εντοπισμού βυζαντινών μονών και των ορίων τους στην πόλη.

Ακολουθως παρατίθεται ο κατάλογος των ενοριακών ναών, των παρεκκλησίων, των αγιασμάτων, των κατακομβών (sic) και των ιερών τοπιών (sic) σύμφωνα με το κτηματολόγιο.

Ναοί που παρέμειναν χριστιανικοί κατά την τουρκοκρατία

1. Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς (μητροπολιτικός) 1. Άγιος Αντώνιος. 2. Αγία Ελεούσα (οδός Ι.Τσιμισκή). 3. Αγίασμα Αγίας Μαρίας (οδός Βασιλέως Καρόλου)
2. Κοίμηση της Θεοτόκου (Νέα Παναγία - μέσα στην Αυλή Νέας Παναγίας)
3. Άγιος Κωνσταντίνος 1. Παρεκκλήσιο Αγίων Θεοδώρων (πάροδος πλατείας Ιπποδρομίου - εκλιπόν). 2. Παρεκκλήσιο Αγίου Νικολάου (πάροδος Μανουσσιαννάκη - εκλιπόν).
4. Άγιος Αθανάσιος
5. Υπαπαντή
6. Άγιος Υπάτιος (Παναγία Δεξιά)
7. Άγιος Νικόλαος Τρανός (κατεστραμμένος από την πυρκαϊά του 1917) 1. Κατακόμβη (σύμφωνα με προφορικές πληροφορίες). 2. Κατακόμβη (σύμφωνα με προφορικές πληροφορίες).
8. Άγιος Μηνάς 1. Αγίασμα Αγίας Άννας (οδός Βασιλέως Ηρακλείου - κάτω από κατάστημα δεξιά της εισόδου στον περίβολο του ναού).
9. Αγία Θεοδώρα 1. Παρεκκλήσιο Αγίων Τεσσαράκοντα (στη θέση της ενοριακής σχολής - εκλιπόν). 2. Παρεκκλήσιο Αγίου Στεφάνου (εκλιπόν). 3. Δεξαμενή (στη δεξιά πλευρά της εισόδου από την οδό Αγίας Θεοδώρας).
10. Γέννηση της Θεοτόκου (Παναγούδα). 1. Παρεκκλήσιο Αγίας Παρασκευής (οδός Γαλερίου 10).
11. Αγία Τριάδα [εκτός τειχών]. 1. Αγίασμα Αγίας Σολωμονής (οδός Βασιλέως Γεωργίου - πλατεία Νέου Φαλήρου).
12. Ανάληψη [εκτός τειχών].

Ανακτηθέντες ναοί

13. Άγιος Δημήτριος. 1. Κατακόμβη (ναός των Ασωμάτων ή Αγίων Ταξιαρχών - οδός Βενιζέλου).
14. Αγία Σοφία. 1. Κατακόμβη [σημερινός ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου].
15. Άγιος Γεώργιος [Ροτόντα].
16. Άγιοι Απόστολοι. 1. Κατακόμβη (δεξαμενή).
17. Άγιοι Ταξιάρχες (κτισμένος πάνω σε κατακόμβη). 1. Κατακόμβη (ανασκαμμένη - οδός Αθηνάς).
18. Αγία Παρασκευή (Αχειροποίητος). 1. Παρεκκλήσιο (;) (μεταξύ των οδών Αγίας Σοφίας και Πτολεμαίων).
19. Άγιος Παντελεήμων.
20. Αγία Κυριακή (Εγνατίας 22).
21. Παναγία Χαλκέων.
22. Προφήτης Ηλίας 1. Φιάλη.
23. Αγία Αικατερίνη.
24. Άγιος Χριστόφορος (οδός Φειδίου, μεταξύ 11 και 13).
25. Άγιος Σάββας (οδός Ακροπόλεως) 1. Αγίασμα Αγίου Σάββα (οδός Ακροπόλεως 9).
26. Όσιοι Δαββίδ και Αγία Άννα. 1. Αγίασμα Αγίων Τεσσαράκοντα (οδός Τιμοθέου).

Άλλα ιερά τοπία

1. Μονή Αγίας Θεοδώρας (ΝΑ του νεκροταφείου της Ευαγγελίστριας - σύμφωνα με πληροφορίες του Π. Παπαγεωργίου).
 2. Ναός Αγίου Νικολάου (χωριό Βενιζέλο Τούμπας - σύμφωνα με πληροφορίες της εφημερίδας "Μακεδονία").
 3. Ναός Αγίου Νέστορος (μεταξύ των οδών Αγίου Νέστορος και Αριστοτέλους - τουρκικός τεκές).
 4. Άγιος Αντώνιος (οδός Ιουλιανού 10 - Ζουντάν τεκές).
 5. Ναός (αγνώστου ονόματος - διασταύρωση οδών Βασιλέως Πέτρου και πέμπτης παραλιακής οδού Ιβήρων - σύμφωνα με προφορικές πληροφορίες).
 6. Παρεκκλήσιο Αγίας Παρασκευής (οδός Αγίου Γεωργίου 14).
 7. Ναός (αγνώστου ονόματος- υπόγειος θολωτός - ΒΑ του Προφήτη Ηλία - γαλλική ανασκαφή).
 8. Υπόγειος Ναός (Γεώργιος Πραγαμάς - σε πάροδο μεταξύ των οδών Μεγάλου Αλεξάνδρου και Βενιζέλου).
 9. Παρεκκλήσιο Αγίας Τριάδας (ιδιωτικό - οδός Βασιλέως Βουλγαροκτόνου και Βλαχάκη).
 10. Παρεκκλήσιο Αγίου Νικολάου (ιδιωτικό - μέσα σε αψίδα του Α. τείχους - πλατεία Ιπποδρομίου).
 11. Βυζαντινό παρεκκλήσιο (οδός Βασιλέως Καρόλου - μετόχι της μονής Αγίου Παύλου;).
 12. Υπόγειο παρεκκλήσιο (ενορία Αγίου Αθανασίου - εντός οικίας).
 13. Αγίασμα Αγίας Φωτίδος (οδός Νοσοκομείων, πίσω από τους παλιούς στρατώνες).
 14. Παρεκκλήσιο Παναγίας Ελευούσης (οδός Καπετάν Πατρίκη - εντός οικίας).
 15. Παρεκκλήσιο Μεταμόρφωσης του Σωτήρος (οδός Γαλερίου 20 - εντός οικίας).
- Ναοί των οποίων η περιουσία δεν καταγράφηκε
1. Ναός Ευαγγελίστριας και Νεκροταφείο. 1. Αγίασμα Αγίου Παύλου.
 2. Ναός Αγίας Παρασκευής και Νεκροταφείο.
 3. Άγιος Νικόλαος Ορφανός (εξάρτημα της Μονής Βλατάδων).
 4. Παναγία Λαοδηγήτρια (εξάρτημα της Μονής Βλατάδων).
 5. Άγιος Χαράλαμπος (μοναστηριακό παρεκκλήσιο).
 6. Άγιος Γεώργιος (μοναστηριακό παρεκκλήσιο).
 7. Άγιος Κωνσταντίνος (οδός Στρατού - στρατιωτικό παρεκκλήσιο).
 8. Αγία Περωσίτισσα (μοναστηριακό παρεκκλήσιο).
 9. Μεταμόρφωση του Σωτήρος (Μονή Βλατάδων).

Ε. Μαρκή, Ε. Πελεκανίδου Ι. Κανονίδης, Ν. Καρύδας

Η Θεσσαλονίκη κατά τούς παλαιοχριστιανικούς χρόνους

Τρείς είναι οι παράγοντες που καθόρισαν την πολεοδομική εξέλιξη τής Θεσσαλονίκης από τόν 4ο αιώνα και έξης:

1 Η εγκατάσταση του Γαλερίου στην πόλη και ή ίδρυση σέ αυτήν ανακτορικού συγκροτήματος και δημοσίων κτιρίων. Τό συγκρότημα οικοδομήθηκε σέ αδόμητη περιοχή, πού περιλήφθηκε στόν οικιστικό ιστό μετά την επέκταση τής έλληνιστικής-ρωμαϊκής όχύρωσης στά μέσα του 3ου αιώνα. Περιλάμβανε έκτός από τό ανάκτορο, λιμάνι, Ιππόδρομο, θριαμβικό τόξο και τή Ροτόντα.

Έπακόλουθο τής αναβάθμισης τής Θεσσαλονίκης σέ πρωτεύουσα ενός μεγάλου τμήματος τής αυτοκρατορίας, ήταν ή δημιουργία νέας άστικής τάξης δημοσίων λειτουργών και αξιωματούχων και ή άνέγερση από αυτούς μεγάλων ιδιωτικών επαύλεων, οι όποιες έντοπίζονται στις παρυφές τής πόλης τών αυτοκρατορικών χρόνων και κυρίως στό άνατολικό και βορειοανατολικό τμήμα της, όπου υπήρχε έλεύθερος χώρος.

2 Η παραμονή του Μ. Κωνσταντίνου στη Θεσσαλονίκη κατά τή διετία 320-322, πού είχε ως συνέπεια την κατασκευή πολλών έργων ύποδομής μέ σημαντικότερο την ίδρυση του λιμανιού. Σύμφωνα με τό βίο του ό Κωνσταντίνος οικοδόμησε πολλά κτίρια στην πόλη και φρόντισε γιά τήν ένίσχυση τής ύδροδότησής της.

3 Η άναγόρευση του χριστιανισμού σέ επίσημη κρατική θρησκεία (391) και ή άνάγκη δημιουργίας λατρευτικών κτιρίων, άλλα και άλλων κτισμάτων γιά τήν έξυπρέτηση τών εκκλησιαστικών άναγκών. Έχει διατυπωθεί ή άποψη ότι γιά τήν άνέγερση τών ναών τής νέας θρησκείας χρησιμοποιήθηκαν έλεύθερα δημόσια οικόπεδα και κυρίως έρειπωμένα συγκροτήματα λουτρών, άποψη πού έπαληθεύεται στη Θεσσαλονίκη.

Η πόλη διατήρησε και κατά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο τόν ίπποδάμειο πολεοδομικό ιστό μέ κάναβο διαστάσεων 58X102μ, κύριους όριζόντιους άξονες τις όδους Έγνατία, Φιλίππου, Άγίου Δημητρίου (decumani) και στενότερους κάθετους σέ αυτούς δρόμους, (cardines), από τούς όποιους έχουν έντοπισθει μέχρι σήμερα έξι.

Άπό τά έργα ύποδομής σημαντικότερα είναι τά έργα ύδρευσης, πού περιλαμβάνουν τήν άσφαλή μεταφορά του νερού μέσω στεγασμένων άγωγών από τήν πηγή σέ ένα σύστημα κινστερνών, πού διατάσσονται σέ ευθεία γραμμή, έκμεταλλεύονται τις ύψομετρικές καμπύλες του εδάφους, γεμίζουν μέ τό σύστημα τών συγκοινωνούντων δοχείων και διοχετεύονται έπειτα μέ μικρότερους άγωγούς στην άμέσως χαμηλότερη σειρά δεξαμενών. Σειρά κινστερνών πού άνασκάφηκαν στην αδόμητη περιοχή γύρω από τόν όχρωματικό περιβολο τών τειχών δείχνει τή μέριμνα γιά τήν έξασφάλιση νερού στους άμυνόμενους πολεμιστές.

Παράλληλα μέ τό δικτυο ύδρευσης λειτουργεί δικτυο άποχέτευσης, τό όποιο έντοπίζεται σέ βαθύτερα στρώματα και παρουσιάζει κλίση ροής προς νότον (θάλασσα).

Τά τέσσερα μεγάλα δημόσια ρωμαϊκά λουτρά της πόλης που έχουν έντοπισθεί και άνασκαφεί, (Θέρμες Άγίου Δημητρίου, οδών Φιλίππου-Βενιζέλου-Μπαλατωδούρου, Άχειροποιήτου, Άγίας Σοφίας), έγκαταλείπονται τόν 4ο αιώνα και μετατρέπονται σε εύκτηρια ή δίνουν άργότερα τη θέση τους σε έκκλησιαστικά συγκροτήματα. Παράλληλα ιδρύονται νέα μικρότερα δημόσια λουτρά, (Πλ. Διοικητηρίου κάτω από τό οδόστρωμα της Άγίου Δημητρίου, Ολύμπου-Μανωλάκη Κυριακού, Μακένζυ Κίγκ, Όλύμπου-Πλάτωνος), που χρονολογούνται στόν 4ο-5ο αιώνα. Τό περιορισμένο μέγεθος τών νεοαναγειρόμενων λουτρών δείχνει ότι ή άστική τάξη χρησιμοποιεί πλέον τά ιδιωτικά λουτρά, που άποτελοϋν όργανικό τμήμα τών νεόδομητων επαύλεων.

Οί παλιές οικίες εξακολουθοϋν νά ύφίστανται ή άνακαινίζονται μέ περιορισμό τών χώρων τους (Οικία οδού Εγνατία 94), ένώ παράλληλα ιδρύονται νέες, μέ κύριο χαρακτηριστικό τήν κεντρική αίθουσα τρικλινίου, που διαμορφώνει ύπερυψωμένη κόγχη πρός βορράν. Μέχρι στιγμής έχουν έντοπισθεί στή Θεσσαλονίκη δέκα επαύλεις μέ τρικλίνιο που καταλαμβάνουν μεγάλη έκταση και χρονολογούνται στόν 4ο-5ο αιώνα .

Μεγάλα κτίρια πιθανώς δημόσιου χαρακτήρα άνασκάφηκαν στήν περιοχή της οδού Π. Π Γερμανού και της Πλατείας Διοικητηρίου και μία όρθογώνια έμπορική στοά κοντά στήν Πλατεία Βαρδαρίου. Καταστήματα έντοπίσθηκαν σε οικόπεδα της οδού Άγίου Νικολάου και της οδού Άσωνίδου 2 κοντά στήν Καμάρα, όπου μαρτυρείται ή Άγορά της πόλης κατά τόν 8ο αιώνα.

Τό σημαντικότερο έκκλησιαστικό συγκρότημα της πόλης είναι τό έπισκοπικό και βρίσκεται στήν περιοχή της Άγίας Σοφίας, όπου έντοπίσθηκε άνασκαφικά ή πρώτη και άρχαιότερη βασιλική της Θεσσαλονίκης, που χρονολογείται στά μέσα του 4ου αιώνα. Τό έπισκοπικό συγκρότημα διαμορφώθηκε τόν 5ο και 6ο αιώνα, περιβαλλόταν από περίβολο και περιλάμβανε πεντάκλιτη βασιλική, βαπτιστήριο, έπισκοπικό μέγαρο μέ περιστύλιο και τρικλίνιο, παρεκκλήσια, οικήματα ιερέων, λουτρά, μαγειρεία, κήπους, πηγάδια, περιβόλια, άποθήκες κι εργαστήρια.

Τόν 4ο αιώνα ιδρύεται τό Όκτάγωνο του Γαλεριανού συγκροτήματος, μετατρέπεται ή Ροτόντα σε χριστιανικό ναό κι άρχίζει νά κτίζεται ό μεγάλος Όκταγωνικός ναός στό δυτικό τμήμα της πόλης, ένώ τόν 5ο αιώνα ιδρύονται οι βασιλικές της Άχειροποιήτου, του Άγίου Μηνά, ή άρχαιότερη βασιλική κάτω από τόν Άγιο Δημήτριο κι ό ναός του Όσίου Δαυίδ στήν περιοχή τών Λατομείων, που άποτελοϋσαν έκτεταμένα συγκροτήματα. Τόν 6ο αιώνα οικοδομείται ό σταυρικός ναός που έντοπίσθηκε στήν οδό Άγίου Δημητρίου.

Μεγάλα έργαστήρια δομικών κυρίως υλικών έντοπίσθηκαν έξω από τήν πόλη, ένώ έσωτερικά και στίς παρυφές της άνασκάφηκαν κεραμεικοί φοϋρνοι και κλίβανος μεταλλουργίας. Έπίσης έντοπίσθηκαν δεξαμενές βαφείων νημάτων, ύαλουργείο, άποθήκες. Στούς παλαιοχριστιανικούς χρόνους διαπιστώνεται ή λειτουργία και ύπαρξη βιοτεχνικών έργαστηρίων στά σπίτια, όπου παρατηρείται οίκοτεχνία μέ άργαλειούς, ληνούς, δεξαμενές, αλλά και καλλιτεχνικές δραστηριότητες.

Σημαντική άλλαγή στή μορφή της παλαιοχριστιανικής Θεσσαλονίκης, θά προκαλέσουν οι βαρβαρικές έπδρομές και οι σεισμοί, που έχουν ως άποτέλεσμα τήν έγκατάλειψη τών έκτός τών τειχών κοιμητηρίων και μονών, τήν είσαγωγή τους στήν πόλη και τήν καταστροφή τών άρχαίων κτιρίων. Η μεσαιωνική φυσιογνωμία της πόλης σηματοδοτείται πλέον από τήν καταστρατήγηση του άρχαίου πολοδομοκού ίστού, τήν καταστροφή, μετατροπή ή άλλαγή χρήσης τών άρχαίων κτισμάτων και τήν ίδρυση μεγάλων μοναστηριακών συγκροτημάτων.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ ΟΙ ΜΟΝΟΚΛΙΤΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

Ανάμεσα στο πλήθος των ναξιακών βυζαντινών ναών ξεχωριστή θέση κατέχουν οι λίγοι αλλά σημαντικότεροι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι που αντιπροσωπεύουν τον επικρατήσαντα μετά την οικονομική "ορθόδοξη" τύπο. Οι διασταυρούμενες καμάρες (κεραίες του σταυρού) με τον τρούλλο στο μέσο, στηρίζονται σε τέσσερις ελεύθερους πεσσούς ή τοίχους ενώ τα λεγόμενα γωνιαία διαμερίσματα βρίσκονται σε χαμηλότερο επίπεδο από την σταυρόσχημη στέγη. (Θεοσκεπάστη Ποταμιάς, Κερά Κορώνου, Αγ. Γεώργιος Διασορίτης, Αγ. Γεώργιος στά' Ιρία, Ακαδημιώτισσα, Αγ. Απόστολοι Μετοχίου (αλλά και η "μεταβατική" Πρωτόθρονος στη δεύτερη φάση της). Στους ναούς αυτούς εξαίρεται σαφώς το "εγγεγραμμένο" (σέ ορθογώνιο) σχήμα του σταυρού.

Παράλληλα συναντώνται στη Νάξο γύρω στις δέκα εκκλησίες μικρών γενικά διαστάσεων αλλά χαρακτηριστικής κομψότητας που ανήκουν στην παραλλαγή του μονόκλιτου (ή μονόχωρου) σταυροειδούς εγγεγραμμένου τύπου. Στην περίπτωση αυτή οι πεσοί δεν είναι ελεύθεροι αλλά εφάπτονται στους πλευρικούς τοίχους με συνέπεια την εξαφάνιση των τεσσάρων γωνιαίων διαμερισμάτων στη θέση των οποίων διαμορφώνονται (εσωτερικά) ισάριθμες χαμηλωμένες τοξωτές κόγχες (βαθεία τυφλά αψιδώματα). Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται και σε πολλούς άλλους μονόχωρους τρουλλαίους βυζαντινούς ναούς της Νάξου και άλλων περιοχών. Το χαρακτηριστικό όμως για την περίπτωση που εξετάζουμε είναι ότι στις αντίστοιχες εξωτερικές επιφάνειες υποχωρούν αισθητά οι γωνιαίες περιοχές ώστε να εξαίρονται έντονα οι τέσσερις καμαροσκεπείς κεραίες του σταυρού. Οι ναοί αυτοί δίνουν έτσι εξωτερικά την εντύπωση ότι ανήκουν στον αμιγή (τετράστηλο) σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο. Ομοιες βυζαντινές εκκλησίες συναντώνται σε διάφορα μέρη τό πλείστον στη νότια (νησιωτική) Ελλάδα όπως για παράδειγμα στην Πάρο, στην Ρόδο, κυρίως στην Κρήτη και την Κύπρο αλλά σποραδικά και στην σερριανή Ελλάδα.

Τά σωζόμενα ναξιακά παραδείγματα δεν είναι, αναλογικά, λίγα παραμένουν ωστόσο ουσιαστικά άγνωστα. Αναφέρονται επιγραμματικά τον Αγ. Νικόλαο Παρατρέχου, ένα πολύ σημαντικό ναό που αρχικά ήταν πιθανότατα τετρακίονιος, τους συμμετρικούς Αγ. Κωνσταντίνου Τριπόδων και Μεταμόρφωση Σαγκρίου (στον πρώτο καταστράφηκε ολόκληρο το εκτεταμένο ζωγραφικό στρώμα που υπήρχε κάτω από τὰ ασβετώματα, στον δεύτερο σώζονται λείψανα του 13ου αι.), την κομψοτάτη Παναγία Αρκουλού (έφερε προστώο διασώζει δέ βυζαντινά γλυπτά και τοιχογραφίες), την ασπρισμένη Αγ. Μαρίνα Μονοκίων, τον μακρινό Θεολόγο (Αϊ-Θεό) Καμίνου Φιλωτίου (τοιχογρ. 1315), την ερειπωμένη αλλά σημαντικότερη Στομπριανή Απειράνθου στην οποία προστέθηκε (κατά τους βυζαντινούς χρόνους) ένας κομψότατος καλοκτισμένος τρουλλαίος νάρθηκας με αρκοσόλιο (παρόμοιος με εκείνον των Αγ. Αποστόλων Μετοχίου) και την γραφική Αγ. Παρασκευή στην Ψαρή Πλάκα της Απειράνθου η οποία όμως δεν είναι βέβαιο ότι ανήκει στους βυζαντινούς χρόνους. Στους ναούς αυτούς θα μπορούσε ίσως να προστεθεί και ο ερειπωμένος Αγ. Θωμάς Λαθρήνου.

Η διάδοση του τύπου αυτού στη Νάξο οφείλεται πιστεύουμε, κατά κύριο λόγο, στη γοητεία που ασκούσε ο περίπυτος επισκοπικός ναός της Πρωτοθρόνου Χαλκείου της τρίκλιτης δηλ. καμαροσκεπούς παλαιοχριστιανικής βασιλικής η οποία πριν από τὰ μέσα του 11ου αι. (επί του επισκόπου Λέοντος) μετατράπηκε σε τρουλλαία σταυροειδή εγγεγραμμένη εκκλησία. Προστέθηκε τότε και ένας ανάσχημος νάρθηκας που ανήκει ακριβώς στον μονόκλιτο σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο. Το ναόσχημο αυτό δυτικό τμήμα της Πρωτοθρόνου, που η συγκεκριμένη μορφή του δεν είναι ίσως εδώ τυχαία, θά απετέλεσε πιστεύουμε τό πρότυπο για τους άλλους ομότυπους ναούς της Νάξου οι οποίοι θά πρέπει να τοποθετηθούν κυρίως στον 11ο και 12ο αι.

Ο ΟΧΥΡΩΜΕΝΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΡΕΝΤΙΝΑΣ (5ος-15ος αιώνας)

Ήδη από τα χρόνια του αυτοκράτορα Ιουστινιανού έχουμε περιγραφή του μαγευτικού τοπίου της κοιλάδας του Ρήχιου ποταμού που είναι ο φυσικός εκχειλιστής των νερών της λίμνης Βόλβης προς το Στρυμονικό κόλπο. Εκεί στη δυτική είσοδο των Στενών, επάνω στην κορυφή ενός λόφου είχε ανεγερθεί το κάστρο της Ρεντίνας που προστάτευε τον βυζαντινό οικισμό και παράλληλα διαφέντευε την κρίσιμη δίοδο.

Από τους βορινούς πρόποδες του λόφου διερχόταν και η ρωμαϊκή Εγνατία οδός ακολουθώντας πανάρχαια ίχνη προσπελάσεων, γνωστών από τα χρόνια των πολέμων ανάμεσα σε Αθηναίους και Σπαρτιάτες για την κατάκτηση της Αμφιπόλεως και τον έλεγχο του χρυσοφόρου Παγγαίου.

Στις αρχαιολογικές στρωματογραφικές τομές όμως που επιχειρήσαμε σε διάφορα σημεία της δυτικής πλευράς του λόφου βρήκαμε στα κατώτατα στρώματα άφθονα εργαλεία και αντικείμενα της νεολιθικής περιόδου, αλλά και αρχαϊκά ειδώλια και όστρακα αγγείων, που συνεχίζουν να εμφανίζονται σε διάφορες θέσεις του λόφου και καλύπτουν μιαν ευρύτατη χρονική περίοδο από την κλασική μέχρι τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική.

Βρισκόμαστε επομένως σε έναν ιστορικό τόπο που κατοικήθηκε συνεχώς από τα αρχαιότατα χρόνια μέχρι τα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας, οπότε εγκαταλείφθηκε, γιατί είχε υποβαθμισθεί πια η στρατηγική σημασία του και οι Τούρκοι επέλεξαν για τόπο εγκαταστάσεώς τους τη γειτονική Βόλβη (Μπεσίκι).

Σε ένα χαμηλό πλάτωμα απέναντι ακριβώς και ΝΔ του λόφου απλωνόταν η ιστορική πόλη της Μυγδονίας Αρέθουσα, όπου φιλοξενήθηκε στα χρόνια του βασιλικά της Μακεδονίας Αρχέλαου ο μεγάλος ποιητής Ευριπίδης και όπου, κατά την παράδοση, κατασπαράχθηκε από τα κυνηγετικά σκυλιά του Αρχέλαου και τάφηκε στο ίδιο μέρος.

Η μνήμη της θέσεως του ταφικού μνημείου διατηρήθηκε για αιώνες και πολλοί περιηγητές και προσκυνητές που κατευθύνονταν στους Αγίους Τόπους και ακολούθησαν τη χάραξη της Εγνατίας το αναφέρουν.

Η ζωή στη θέση αυτή συνεχίσθηκε, όπως δείχνουν τα ευρήματα και οι τάφοι με τα αξιόλογα κτερίσματα, και κατά τα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Στα μέσα περίπου του 10ου αιώνα μεταφέρεται στη Ρεντίνα η υπό την Μητρόπολη Θεσσαλονίκης επισκοπική έδρα της Λητής και ο πρώην τιτουλάριος επίσκοπος μετονομάζεται σε επίσκοπο "Λητής και Ρεντίνης". Η νέα επαναδραστηριοποίηση του

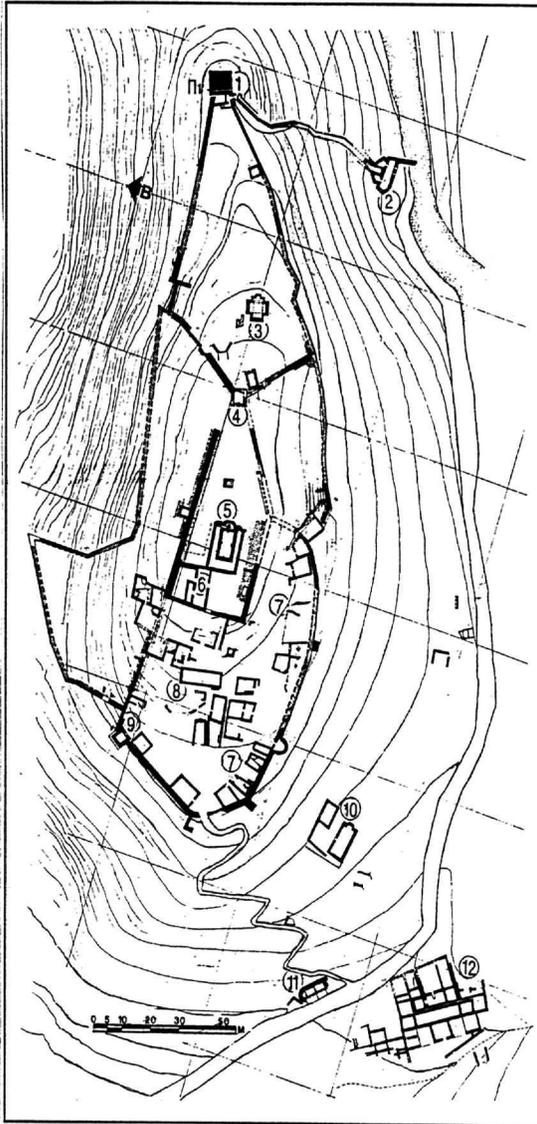
οικισμού επιβεβαιώνεται και από την ανίδρυση της βασιλικής στην ακρόπολη του οικισμού, ορισμένων πύργων, κινστερών και από τα άφθονα νομίσματα της περιόδου αυτής.

Η ζωή συνεχίζεται και κατά τους επόμενους αιώνες, όπως μαρτυρούν τα βυζαντινά κείμενα και επαληθεύουν τα κτίσματα που αποκάλυψαν οι ανασκαφές μέσα στον οικισμό, καθώς και η κεραμική από την οποία μπορούσαμε να συναρμολογήσουμε έναν αριθμό αγγείων, όπως και τα νομισματικά ευρήματα, τα εργαλεία, τα όπλα και τα αντικείμενα καθημερινής χρήσεως.

Η αναγέννηση που επισημαίνεται στα χρόνια των Παλαιολόγων έχει τον αντίκτυπο της και στο βυζαντινό κεφαλοχώρι του *Κατεπανικίου* πλέον της Ρεντίνας. Επισκευάζονται τα τείχη και χτίζεται ο ναός σε σχήμα ελεύθερου σταυρού, με αξιόλογα κεραμοπλαστικά κοσμήματα στην τοιχοποιία του, στο ανατολικότερο τμήμα του κάστρου.

Αυτό που έχει σημασία και επιβεβαιώθηκε και από τις ανασκαφές είναι η συνέχεια της παρουσίας του ελληνισμού στην ενδοχώρα της Μακεδονίας και μάλιστα σε ένα κρίσιμο σημείο, όπως είναι η οχυρή δίοδος των στενών της Ρεντίνας. Οι έρευνές μας τα τελευταία είκοσι χρόνια στον οχυρό βυζαντινό οικισμό βοήθησαν να αποκαταστήσουμε, όσο τούτο ήταν δυνατό, τον κοινωνικό και στρατηγικό ρόλο που διαδραματίζουν τα βυζαντινά "κάστρα" που διαφεντεύουν "Κλεισούρες", όπως και την καθημερινή ζωή σ' ένα τέτοιο οχυρό οικισμό, στον οποίο ακόμα και τα σκεύη καθημερινής χρήσεως καθόλου δεν υστερούν σε ποιότητα από τα αντίστοιχα των μεγάλων αστικών βυζαντινών κέντρων.

Οι ανασκαφές στον οχυρωμένο βυζαντινό οικισμό της Ρεντίνας άρχισαν το 1976 από το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με εποπτεία της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και με επιστημονική μου ευθύνη συνεχίζονται έως σήμερα.



Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα του οικισμού.

1. Ακρόπυργος (Π1), 2. Υπόγειες δεξαμενές στις οποίες καταλήγει η μουσική κλίμακα που αρχίζει από τον Ακρόπυργο (Π1), 3. Παλαιολόγειος ναός, 4. Πύργος, 5. Βασιλική (10ος αιώνας), 6. Διαμερίσματα επισκοπής (ε), 7. Κατοικίες και εργαστήρια του οικισμού, 8. Υδατοδεξαμενή, 9. Παλαιολόγειος πύργος, 10. Νάϊσκος και νεκροταφείο στο έξω των τειχών τμήμα του οικισμού, 11. Παλαιοχριστιανικό Λουτρό, 12. Τομέας Ε (ταφικά συγκροτήματα).

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΜΠΑΛΤΟΓΙΑΝΝΗ

" Η οσιομάρτυς Θεοδοσία της θεοφυλάκτου βασιλίδος των πόλεων γέννημα θρέμμα" σε εικόνα ομώνυμου ναού στη Χώρα Νάξου.

Η εικόνα της αγίας Θεοδοσίας έχει διαστάσεις 0,984Χ0,69μ. και βρίσκεται στο τέμπλο του ομώνυμου ναού και άλλοτε μονυδρίου της Χώρας Νάξου. Παριστάνει, σύμφωνα και με κεφαλαιογράμματη επιγραφή στο χρυσό βάθος, την αγία σε προτομή και κατενώπιον που κρατεί το σταυρό της μάρτυρος στο δεξιό χέρι της και φέρνει το αριστερό μπροστά στο στήθος με την παλάμη προς τα έξω.

Φορεί κλειστό μέχρι τη βάση του λαιμού χιτώνα και καλύπτρα μοναχική, που πέφτει κάθετα αριστερά και δεξιά από το πρόσωπό της και σκεπάζει μαλακά τους ώμους της. Το λαιμό της περιέσφυγγε λευκή μαντήλα μέχρι ψηλά το πηγούνι της, που αργότερα κοσμήθηκε με αργυρή επένδυση.

Η όλη παράσταση κάτω από γραπτό αψίδωμα, που στηρίζεται σε δύο μεγάλους κίονες με κορινθιάζοντα κιονόκρανα.

Επιχειρείται εδώ η ταύτιση της μορφής με την οσιομάρτυρα Θεοδοσία την Κωνσταντινουπολίτισσα, η χρονολόγηση της εικόνας, όπως και η καταγωγή και ερμηνεία του εικονογραφικού τύπου της παράστασης.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ

**ΘΕΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΩΝ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ
ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΠΟΛΕΩΝ.**

Το ενδιαφέρον για τις μεσαιωνικές πόλεις και μάλιστα του Βυζαντίου γίνεται συνεχώς μεγαλύτερο, παρά το γεγονός ότι το υλικό για έρευνα είναι περιορισμένο. Πράγματι οι γραπτές πηγές δίνουν έμμεσες και αποσπασματικές πληροφορίες ενώ την αρχαιολογική έρευνα αποθαρρύνει η φτώχεια των ευρημάτων και το αουστηματοποίητο των ανασκαφών.

Υπάρχουν βέβαια πολλές απόψεις θεωρήσεως των μεσοβυζαντινών και των υστεροβυζαντινών πόλεων: Ως κέντρων δευτερογενούς παραγωγής, ως καταφυγίων για ασφάλεια, ως εστιών πολιτισμού και θρησκευτικού βίου, ως κτισμένου περιβάλλοντος. Έχουν όμως χάσει τελείως τις πολιτικές και τις θεσμικές λειτουργίες που είχαν κατά την αρχαιότητα. Και κατ' επέκταση τα ειδικά κτήρια που τις εστέγαζαν.

Τα προβλήματα μεθόδου δυσκολεύονται κυρίως ως προς τη σχέση της μορφής των πόλεων και των αρχαιολογικών καταλοίπων που υπάρχουν προς μελέτη: Έχουμε ένα δυναμικώς μεταβαλλόμενο ιστό, ο οποίος λόγω της δυσχερείας των χρονολογήσεων δύσκολα σχεδιάζεται (ποτέ σε σύνολο) και δύσκολα ελέγχεται.

Μπορεί να γίνει διάκριση αρχαίων πόλεων (ή τμήματα πόλεων) που επεβίωσαν, άλλων που αναβίωσαν μετά από ένα διάστημα εγκαταλείψεως και τέλος νέων πόλεων. Στην πρώτη και τη δεύτερη περίπτωση είναι πολύ μεγάλη η σημασία της επαναχρησιμοποίησεως αρχαίων τοίχων (ιδίως σε τείχη) αλλά και της ανακλωσεως αρχαίου οικοδομικού υλικού.

Η έρευνα για τις βυζαντινές πόλεις σπανίως έχει εντυπωσιακά αποτελέσματα.

**ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΣΤΗ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΙΑΛΥΣΟ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ**

Η Ιαλυσός, σημαντικό οικιστικό κέντρο, μία από τις τρεις πόλεις-κράτη [Γαλυσία, Καμειρίς και Λινδία] πριν από την ίδρυση της αρχαίας πόλης της Ρόδου, υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους δήμους, ο οποίος περιελάμβανε κατά κανόνα, περισσότερους από έναν οικισμούς με τα νεκροταφεία τους.

Η άποψη αυτή τεκμηριώνεται επιστημονικά από τη μελέτη του Εφόρου Αρχαιοτήτων κ. Ι. Παπαχριστοδούλου, ο οποίος μέσα από επιγραφικά κείμενα και άλλες ανασκαφικές μαρτυρίες, επισημαίνει και παλαιοχριστιανικά κατάλοιπα στην Ιαλυσία, που υποδηλώνουν την συνέχεια της ζωής κατά τους πρωτοχριστιανικούς χρόνους.

Τα 40 χρόνια έρευνας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, περισσότερο συστηματικής όσον αφορά στην πόλη της Ρόδου και λιγότερο στην ύπαιθρο, όπου έχει τη μορφή σωστικής ανασκαφικής έρευνας, προσφέρουν σημαντικό αρχαιολογικό υλικό, για την κρίσιμη αυτή ιστορική περίοδο, κατά την οποία συντελείται η μεταβολή του χαρακτήρα εγκατάστασης, τόσο στον αστικό χώρο, όσο και στην περιφέρεια των παράλιων οικισμών από την υστερορωμαϊκή έως την πρωτοβυζαντινή περίοδο.

Ο εντοπισμός των θέσεων τεσσάρων παλαιοχριστιανικών βασιλικών στην περιοχή της αρχαίας Ιαλυσού [Τριάντα, Φιλήρημος, Κρεμαστή] καθώς και λειψάνων κοσμικών κτηρίων, σε συνδυασμό με την ανεύρεση οργανωμένων νεκροταφείων στις θέσεις, Αγία Παρασκευή στα Τριάντα, Διπτόταμος Σορωνής, Θολός στη θέση του αρχαίου ιερού του Ερεθιμίου Απόλλωνος και Πασιίδα, παρέχουν νέα στοιχεία των τοπογραφικών δεδομένων, ή ακριβέστερα της προσαρμογής των εν λόγω χριστιανικών κτηριακών συγκροτημάτων στις νέες λειτουργικές απαιτήσεις του χώρου.

Αναστασία Οικονόμου-Ι.aniado

Το Αργος από τον 4^ο στον 7^ο αιώνα.

Ο πολεοδομικός ιστός της πόλης της υστερορωμαϊκής περιόδου βασίζεται σ' αυτόν της ελληνιστικής περιόδου. Το οδικό δίκτυο της πόλης *grasso modo* δεν έχει αλλάξει, όσον αφορά τις κεντρικές αρτηρίες μέχρι σήμερα. Το πλάτος των δρόμων κυμαίνεται από 4 έως 9 μ. και σε αρκετές περιπτώσεις είναι πλακόστρωτοι. Ενός σημαντικός δρόμος βρισκόταν κάτω από τη σημερινή οδό Ατρέως.

Κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα νέα δημόσια κτίρια όπως οι Θέρμες Β, ο ναός της Ισίδος ανεγέρθηκαν στο Αργος, ενώ άλλα ανακατατίστηκαν όπως το Θέατρο και οι Θέρμες Α'. Η οικοδομική δραστηριότητα είναι έντονη κυρίως στον τομέα της ιδιωτικής κατοικίας, όπως φαίνεται από τα πορίσματα των σωστικών ανασκαφών στην πόλη. Διακρίνουμε δύο μεγάλες συνοικίες: η μία ορίζεται από τις οδούς Γούναρη, Χατζή, Θεάτρου και Δαναού. Η άλλη από τις οδούς Αγ. Κωνσταντίνου, Καποδιστρίου, Δαναού και Ατρέως. Στα τέλη του 4^{ου} αιώνα μερικά από τα μνημεία της Αρχαίας Αγοράς (υπόστυλη αίθουσα, νυμφαίο, ωδείο Αφροδίσιο) καταστράφηκαν και δεν επισκευάστηκαν ποτέ. Η καταστροφή μπορεί να αποδοθεί στην εισβολή των Ιόθλων (396 μ.Χ.), λόγω δε της επικράτησης του Χριστιανισμού δεν επισκευάστηκαν.

Κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα το κέντρο της πόλης μεταφέρθηκε στην ανατολική συνοικία. Τρεις βασιλικές ανεγέρθηκαν από τα τέλη του 5^{ου} μέχρι τα μέσα του 6^{ου} αιώνα (βασιλική οικοπέδου Φλώρου, γύρω στο 500 μ.Χ., βασιλική οικοπέδου Λυμπέρη, αρχές 6^{ου}, βασιλική οικοπέδου Γκαργκάσουλα, β' τέταρτο 6^{ου} αιώνα). Οι βασιλικές καταστράφηκαν από σεισμούς και ερημώθηκαν, ενώ μόνο τμήματά τους χρησιμοποιήθηκαν στους μεταγενέστερους χρόνους.

Στις αρχές του 6^{ου} αιώνα χτίστηκε στο λόφο της Δειράδας παλαιохριστιανική βασιλική με μαρτύριο στη θέση του ναού του Απόλλωνα. Στην ίδια περίοδο στην περιφέρεια της πόλης χτίστηκε στη θέση Αλίκα μια άλλη βασιλική. Τμήμα των Θερμών Α μετατράπηκε σε μοναστήρι σύμφωνα με επιγραφή και κεραμικά ευρήματα. Στο Κεφαλάρι, 2,5 χλμ. κοντά στις πηγές του Ποταμού Ερασίνου ανεγέρθηκε μεγάλη βασιλική, πιθανώς αφιερωμένη στον Απόστολο Παύλο στις αρχές του 6^{ου} αιώνα.

Τα νεκροταφεία της πόλης από τον 4ο έως τον 6ο αιώνα βρίσκονταν στις εξόδους της σημερινής πόλης. Το βόρειο, δυτικά της οδού Κορίνθου μέχρι τους πρόποδες της Δειράδας. Τμήματά του ήλθαν σε φως στα οικοπέδα Παναγόπουλου, Παναγιωτόπουλου, Κούγια, Πηλιγκικού, Γερούλη, Ευσταθίου και Δημοπούλου. Το νότιο νεκροταφείο ήταν στη θέση του ρωμαϊκού νεκροταφείου (ΝΔ του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου). Το ανατολικό νεκροταφείο βρισκόταν στη θέση του ρωμαϊκού μεταξύ των οδών Καραμουτζά και Καρπετοπούλου (τμήματά του ήλθαν σε φως στα οικοπέδα Ίζώτζου και Σκούρα). Οι τάφοι ήταν κεραμοσκεπείς, κιβωτίοσχημοι και ταφικά δαμάτια. Τα κτερίσματά τους μαρτυρούν την επιβίωση παγανιστικών εθίμων. Όσον αφορά την ιδιωτική κατοικία παρατηρούμε ότι κατά τη διάρκεια του 5^{ου}-6^{ου} αιώνα χτίστηκαν στο Αργος πολυτελείς κατοικίες με τρικλίνια (οικ. Κολυβίνου, Κουτρομπή, Αθανασόπουλου-Πασσά) και θέρμες (οικ. ΟΤΕ, Κεχαγιά, Αθανασόπουλου-Πασσά). Τα

δάπεδά τους διακοσμούνται με ψηφιδωτά, όπως στα οικόπεδα Κολυβίνου, Κουτρομπτή, δημιουργίες ντόπιων εργαστηρίων.

Τον 7^ο αιώνα η πόλη συνεχίζει να ζει σε χαμηλούς τόνους μετά τα δεινά του 6^{ου} αιώνα (σεισμοί, επιδημίες). Μια βασιλική μικρών διαστάσεων ανεγέρθηκε (οικ. Ντούτσού-Σμυρνιώτη). Κατοικίες κυρίως επισκευάζονται ή κτίζονται (οικόπεδο Αγροτικής Τράπεζας). Τα εργαστήρια κεραμεικής της πόλης συνεχίζουν τη λειτουργία τους και οι εμπορικές σχέσεις με τη βόρειο Αφρική και τη Μέση Ανατολή συνεχίστηκαν, όπως φαίνεται από την εισηγμένη κεραμική. Σχετικά με την πολυσυζητημένη σλαβική εισβολή η γνώμη μας είναι ότι πρόκειται για μικρή εγκατάσταση που έγινε αργότερα.

ΜΕΛΙΝΑ ΠΑΪΣΙΔΟΥ

Η ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΗ ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΓΕΩΡΓΙΟ ΤΗΣ ΟΜΟΡΦΟΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Στον ιερό ναό του Αγίου Γεωργίου Ομορφοκκλησιάς του νομού Καστορίας, την κεντρική καμάρα του εσωνάρθηκα και το ανατολικό τύμπανό της καταλαμβάνει η Πεντηκοστή. Στο κλειδί της δεσπόζει της σύνθεσης η ανθρωπόμορφη Αγία Τριάδα. Στο κέντρο τριπλής κυκλικής δόξας κάθετα σε θρονί χωρίς ερεισινώτο ο Παλιός των Ημερών, φορώντας πάλλευκο χιτώνα και λευκό ιμάτιο με πρασινογάλαζες ανταύγειες στην πτυχολογία. Από τη δεξιά πλευρά του λαιμού του φύεται η κεφαλή του Εμμανουήλ και από την αριστερή της περιστεράς. Η δόξα πλαισιώνεται από δύο εξαπτέρυγα και τέσσερεις τροχούς. Καθώς η παράσταση ανάγεται μετά τα μέσα του 13ου αι., όπως θα δείξουμε, εισάγει μία καινοτομία στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική που αποτελεί *unicum* στα μέχρι στιγμής γνωστά μας, πριν από την Άλωση μνημεία της βυζαντινής επικράτειας.

Η ανθρωπόμορφη απεικόνιση της Αγίας Τριάδας απασχόλησε ήδη από τον 5ο αι. τόσο την ανατολική όσο και τη δυτική τέχνη, με πρωιμότερα παραδείγματα τη σαρκοφάγο του Λατερανού και ένα ξυλόγλυπτο από την Ερμούπολη της Αιγύπτου. Ωστόσο ο ανθρωπομορφισμός, για την απεικόνιση της Αγίας Τριάδας, κερδίζει έδαφος μετά τον 9ο - 10ο αι. στη δυτική τέχνη (χφ. 9ου-10ου αι. του Canterbury). Την εποχή κατά την οποία η βυζαντινή τέχνη δοκίμαζε τύπους ανθρωπόμορφης Αγίας Τριάδας, όπως αυτοί μας είναι γνωστοί από τα χειρόγραφα του 11ου και 12ου αι. και αργότερα από την παράσταση της Παναγίας Κουμπελίδικης, η ρωμανική τέχνη εισάγει ένα τύπο συγγενικό του δικού μας στο ευαγγελιάριο Von Bury St. Edmunds στο Cambridge (περ. 1120-1140), ενώ παραλλαγές του απαντούν στο χφ. 470 της βασιλικής βιβλιοθήκης των Βρυξελλών (περ. 1200), στο χφ. 791 της βιβλιοθήκης Pierpont Morgan (περ.1220), στο Χρονικό του Ισιδώρου της Σεβίλλης στο Παρίσι (Paris., Bibl. Nat. fr. 688, fol.I, 14ου αι.) και στο ψαλτήρι Hamilton. Στις μικρογραφίες των παραπάνω διαφαίνεται μία προοδευτική συγχώνευση αρχικά των δύο μορφών της Τριαδικής Θεότητας και κατόπιν των τριών, η οποία εικονογραφικά ανταποκρίνεται στο δόγμα της αλληλοπεριχώρησής τους. Αυτή η συγχώνευση θα καταλήξει σε ένα χωρίς επανάληψη παράδειγμα στο ναπολιτάνικης προέλευσης κώδικα Vat.Lat.350 των μέσων του 14ου αι., όπου αποδίδεται η μορφή του Θεού σε 4 συνεχόμενες μικρογραφίες της Δημιουργίας του κόσμου, με ένα κορμό και τρία κεφάλια σχεδόν όμοια της εξεταζόμενης παράστασης: θεωρήθηκε ότι η σύνθεση είναι απόρροια συνένωσης βυζαντινών επιδράσεων και κλασικών προτύπων. Ωστόσο το παράδειγμα από την Ομορφοκκλησιά προηγείται χρονικά και πιθανώς τόσο η έμπνευση όσο και η πρωτοβουλία να ανήκουν σε βυζαντινό καλλιτέχνη, ο οποίος ενδεχομένως να είχε υπόψη του κάποιο χαμένο, σήμερα, βυζαντινό χειρόγραφο.

Η εξέλιξη των σχέσεων της ορθόδοξης με τη λατινική εκκλησία κατά τη διάρκεια του 13ου αι αιτιολογούν την ύπαρξη της παράστασης εδώ. Τα χρόνια της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου χαρακτηρίζονται από τις κλιμακούμενες ενέργειες του αυτοκράτορα για την ένωση των δύο εκκλησιών και τις αντιδράσεις του λαού και του κλήρου, ιδιαίτερα μετά την ενωτική Σύνοδο της Λυών (1274). Ένα από τα βασικότερα θέματα διαφωνίας ήταν η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, το “filioque” των Λατίνων. Η Αρχιεπισκοπή Αχρίδας, στην οποία ανήκει η εκκλησία της Καστοριάς, στη διάρκεια του 13ου αι δεν διατηρούσε αγαθές σχέσεις τόσο με τους αυτοκράτορες όσο και με το Πατριαρχείο, και οι προεξάρχοντές της δεν έπαυαν να διακηρύσσουν τα αντιλατινικά τους φρονήματα. Συνεπώς είναι πιθανό να επιλέχθηκε ένας εικονογραφικός τύπος σύμφωνος προς τις δογματικές θέσεις της εκκλησίας της Καστοριάς, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε ως ιδεολογικό μανιφέστο εναντίον των λατινόφωνων δογματικών ερμηνειών.

Τεχνοτροπικά οδηγούμαστε στις πρώτες δεκαετίες μετά τα μέσα του 13ου αι σε μία τάση συγκρατημένη και συντηρητική, που βρίσκεται στον αντίποδα της ογκερής παλαιολόγιας τεχνοτροπίας και εκφράζεται ακόμη αποκλειστικά με ζωγραφικά μέσα. Το σώμα του Παλαιού των Ημερών είναι ραδινό με ριχτούς ώμους, με περιορισμένα εύρος και σωματικότητα. Τα ενδύματα έχουν χυτή, ρέουσα και πλατειά πτυχολογία. Τα πρόσωπα είναι λεπτά, λιπόσαρκα με πολύ εκφραστικά και κινημένα μάτια. Πάνω στην πορτοκαλόχρωμη χώρα απλώνεται ο πράσινος προπλασμός, τα καστανοκόκκινα περιγράμματα, οι ρόδινες παριές τα μικρά πεταχτά φώτα, το βαθύ κόκκινο για τις κόγχες των ματιών και τα χείλη. Είναι εμφανείς οι αντιστοιχίες με τις τοιχογραφίες της Παναγίας Κουμπελιδικής, με τις εξωτερικές της Παναγίας Μαυριώτισσας, με τη Βοjana και με τις μικρογραφίες του χφ. Ιβήρων 5.

Η πολύ περιορισμένη εφαρμογή του τύπου ίσως μπορεί να συνδεθεί με τη διάδοση του Βογομιλισμού στους αγροτικούς πληθυσμούς της βόρειας Μακεδονίας. Οι Βογόμιλοι φαντάζονται το Θεό με ανθρώπινη μορφή και δύο ακτίνες εκατέρωθεν του εγκεφάλου του, η μία να αντιστοιχεί στον Θεό-Υιό και η άλλη στον Θεό- Άγιο Πνεύμα και οι δύο επιστρέφουν στο Θεό -Πατέρα, από τον οποίο και προέρχονται και συγχωνεύονται οι τρεις μορφές σε μία. Επιπλέον από τη δυτική θεολογία θεωρήθηκε αιρετική η απεικόνιση του τρικέφαλου και του τριπρόσωπου της Αγίας Τριάδας, η οποία καταδικάστηκε οριστικά και απαγορεύτηκε το 1628. Είναι, λοιπόν, πιθανό ο εξεταζόμενος εικονογραφικός τύπος να κρίθηκε επικίνδυνος για ανάλογες παρεξηγήσεις και συνεπώς να εγκαταλείφθηκε. Στην εξεταζόμενη περίπτωση, ωστόσο, ο εμπνευσμένος αγιογράφος αυτής της ταραγμένης περιόδου διακηρύσσει την ορθόδοξη εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος από τον Πατέρα και μορφοποιεί μία και μόνη ασυμβίβαστη δογματική αλήθεια, όπως την εκφράζει ο Μάξιμος ο Ομολογητής: “Μονάς εν Τριάδι και εν Μονάδι Τριάς εστίν ο Θεός ημών”.

Ἰωακείμ Ἀθ. Παπάγγελος

«Δύο μεσοβυζαντινοὶ χάλκινοι ἐνεπίγραφοι σταυροί,
στὶς ἁγιορειτικὲς Μονὲς Δοχειαρίου καὶ Βατοπεδίου»

Στὴν στέγη τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Δοχειαρίου βρισκόταν ἀκουμπισμένος, μέχρι πρὶν λίγα χρόνια, ἕνας χυτὸς χάλκινος σταυρὸς, προφανῶς τοποθετημένος παλαιότερα στὴν κορυφὴ ἑνὸς ἀπὸ τοὺς τρούλλους, ἀπ' οὗου τὸν κατέβασαν πρὶν ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1870. Σήμερα φυλάσσεται μέσα στοῦ Καθολικό. Οἱ μέγιστες διαστάσεις του εἶναι, ὕψος 97 ἐκ. καὶ πλάτος 62. Ἡ κάτω κεραία προεκτείνεται μὲ στενότερο πλάτος ὥστε νὰ διαμορφώνεται τὸ στέλεχος τῆς λαβῆς (ἢ τῆς στερεώσεώς του σὲ κοντάρι), τὸ ὁποῖο εἶναι σφηνωμένο στὴν βάση ἀνεστραμμένου μαρμάρινου μικροῦ μεσοβυζαντινοῦ σταυροφόρου κιονοκράνου. Τὰ πεπλατυσμένα ἄκρα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ κοσμοῦνται μὲ ζεύγη ἐπιμήλων καὶ στὶς δύο ὀψεις του ὑπάρχουν χαρακτὲς ἐπιγραφῆς ὕψους γραμμάτων 2,5 ἐκ. περίπου. Τὸ σταύρωμα τῶν κεραιῶν εἶναι κομμένο καὶ προκειμένου νὰ ἐνισχυθῆ πακτώθηκε ἀνάμεσα σὲ δύο χάλκινα ἐλάσματα συνδεδεμένα μὲ καρφιά, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καλυφθοῦν τμήματα τῶν ἐπιγραφῶν.

Στὴν κάθετη κεραία τῆς ἐμπρόσθιας ὀψης διαβάζουμε κιονιδόν, † ΓΝΩΤΕ ΕΘΝΗ ΚΑ[Ι] ΗΤΤΑΘΘΕ ΟΤΙ ΜΕΘ ΗΜΩΝ Ο / Θ(εό)C, καὶ στὴν ὀριζόντια, ΚΑΙ Η ΠΑΝΑΓ[Γ]ΙΑ Θ[Ε]ΟΤΟΚΟΣ. Ἀντιστοιχῶς στὴν ἄλλην ὀψη, † / Χ(ριστ)Ε / Ο / Θ(εο)C, ἀκολουθεῖ κιονιδόν, ΤΗΝ ΜΗΤΡΙΚΗ[Ν ...]ΜΥΤΗΝ ΦΥΛΑΞΟΝ ΠΟΛΙΝ, καὶ στὴν ὀριζόντια κεραία, ΔΙΑ ΠΑΝΤΟ[C Ε]Ν ΕΙΡΗΝΗ.

Στὴν κορυφὴ τῆς ὀξυκόρυφης στέγης τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, κτίσματος τοῦ 1427, εἶναι τοποθετημένος ἕνας χυτὸς χάλκινος σταυρὸς. Τὸ δυσπρόσιτο τῆς θέσεως δὲν μὲ ἐπέτρεψε νὰ μελετήσω τὸ κειμήλιο ἐκ τοῦ σύνεγγυς καὶ περιορίσθηκα στὴν παρατήρησή του μὲ ἰσχυρὸ τηλεσκόπιο. Τὶς διαστάσεις του τίς ὑπολογίζω κατὰ τι μεγαλύτερες ἀπὸ τίς τοῦ σταυροῦ τοῦ Δοχειαρίου, πρὸς τὸν ὁποῖον προσομοιάζει ὡς πρὸς τὴν ραδιό-

τητα τοῦ σχήματος, ἀλλά διαφέρει ὡς πρὸς τὴν μορφή τῆς ἀπολήξεως τῶν πεπλατυσμένων ἄκρων τῶν κεραιῶν· ἐδῶ, ἀπὸ τὴν μέση τῆς κεραιᾶς φύεται ἓνα ὠοειδές μετάλλιο τὸ ὁποῖο, ἐν πολλοῖς, ἀγκαλιάζεται ἀπὸ ζεύγη κυρτῶν νυχροσχημῶν ἀποφύσεων πού βρίσκονται στὴν θέση τῶν ἐπίμηλων. Μὲ τὴν παρεμβολή σιδηροῦ στελέχους στερεώνεται καὶ αὐτός στὴν βάση ἀνεστραμμένου μικροῦ μαρμάρινου κιονόκρανου κοσμημένου μὲ ἄκανθα.

Στὴν ἀνατολική ὄψη τοῦ σταυροῦ, κοντὰ στὶς ἄκρες τῶν κεραιῶν, εἶναι χαραγμένο τὸ συντομογράφημα IC / X(P) / NI-KA, στὴν κάθετη ΕΕ(ΕΕ) / ΧΧ(ΧΧ) καὶ στὴν ὀριζόντια ANEΘΗΚΕ ΜΩΝΧΗC ΕΠΙ CΤΗΛΗC ΑΚΟC ΦΘΟΡΟΠΟΙΟΝ ΛΥΤΗΡΙΟΝ ΚΑΙ ΙΟΒΟΛΟΝ / ΔΕΙΓΜΑΤΟC. Στὴν δυτική ὄψη, σὲ ἀντίστοιχες θέσεις, Φ / Χ / Φ-Π καὶ, ΚΑΙ ΕΝΛΩ ΤΥΠΩ CΤΑΥΡΟΝ ΤΟΝ ΠΡΟC ΓΗΝ CΥΡΟΜΕΝΟΝ ΟΦΙΝ ΠΡΟCΕΔΗCΕΝ / (ΕΓΚΑΡCΙΟΝ). Πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ δευτέρου τροπαρίου τῆς ἀΐδῆς τοῦ Κανόνος τοῦ Ὁρθρου τῆς 14ης Σεπτεμβρίου (ποίημα Κοσμᾶ μοναχοῦ).

Οἱ δύο σταυροὶ πού μᾶς ἀπασχολοῦν ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν «λιτανικῶν» σταυρῶν. Μὲ βάση ἀνάλογα δημοσιευμένα παραδείγματα θὰ μπορούσαμε νὰ τοὺς ἐντάξουμε χρονολογικῶς, τὸν μὲν τοῦ Δοχειαρίου στὸν 10ον αἰῶνα, τὸν δὲ βατοπεδινό στὸν 10ον-11ον.

Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου

Η ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ

Η Ναύπακτος είναι κτισμένη στους πρόποδες του λόφου Ριγάνι (αρχ. Ορίγανον) στη δυτική είσοδο του Κορινθιακού κόλπου, ανάμεσα στον Μόρνο ποταμό και το ακρωτήριο Ρίον Μολυκρεϊκόν. Η προνομιακή γεωγραφική της θέση, το ήπιο κλίμα της και κυρίως η θέση του λιμανιού της είναι οι κυριότεροι λόγοι που έδωσαν στην πόλη μια συνεχή ζωή από τους προϊστορικούς χρόνους έως σήμερα.

Την παλαιοχριστιανική εποχή η Ναύπακτος ανήκε στην επαρχία της Αχαΐας που υπήγετο στο Ανατολικό Ιλλυρικό και είχε πρωτεύουσα την Κόρινθο. Στα μέσα του 4ου αι. μ.χ. η πόλη μνημονεύεται ως επισκοπή και αναφέρεται ο επίσκοπός της Μαρτύριος, ο οποίος έλαβε μέρος στη Σύνοδο της Σαρδικής. Το 551/2 ένας τρομερός σεισμός κατέστρεψε την πόλη, η οποία πρέπει να είχε ήδη συρρικνωθεί αρκετά μετά τις βαρβαρικές επιδρομές του 3ου και 5ου αι.μ.χ.

Η οικιστική οργάνωση της αρχαίας και της παλαιοχριστιανικής πόλης παραμένει ελάχιστα γνωστή. Οι πηγές είναι αρκετά φτωχές και οι έρευνες περιορίζονται στις σωστικές ανασκαφές.

Την παλαιοχριστιανική εποχή το κέντρο της Ναυπάκτου εντοπίζεται στη θέση Οβριόλακκας, που ταυτίζεται με το κέντρο της σημερινής πόλης. Στη θέση αυτή παλαιότερα είχε ανασκαφεί μια παλαιοχριστιανική βασιλική με πέντε κλίτη, η οποία πιστεύεται ότι καταστράφηκε από σεισμό. Στην ίδια περίπου περιοχή εντοπίστηκε τμήμα μεγάλης ημικυκλικής αψίδας, η οποία προέρχεται πιθανόν από μια δεύτερη βασιλική που υπήρχε εκεί κοντά. Ένα τμήμα μαρμάρινου αναγλύφου που βρέθηκε στον ίδιο χώρο, μας βοήθησε να αποδώσουμε με κάποιες επιφυλάξεις βέβαια- στη δεύτερη αυτή βασιλική αρκετά από τα κιονόκρανα και τα αλλά αρχιτεκτονικά μέλη, που φυλάσσονται σήμερα στην Αρχαιολογική συλλογή της Ναυπάκτου.

Μια άλλη βασιλική πρέπει να υπήρχε extra muros, στη ΝΔ πλευρά της πόλης και στη θέση της εκκλησίας του Αγ. Στεφάνου. Η βασιλική θα πρέπει να σχετίζεται με το νεκροταφείο του 5ου-6ου αι.μ.χ., που ανασκάφτηκε στη θέση αυτή παλαιότερα και το οποίο ήταν σε χρήση ήδη από τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους.

Τάφοι με αξιόλογα ευρήματα έχουν επίσης ανασκαφεί και σε άλλα σημεία της πόλης, εντός των τειχών. Η αποσπασματική όμως έρευνά τους δεν βοηθά να αποδώσουμε τους τάφους αυτούς σε ένα οργανωμένο νεκροταφείο. Η παρουσία τους πάντως σε σημεία της πόλης μας κάνει να υποθέσουμε, ότι τον 6ο αι. μ.χ. η νοτιοανατολική κυρίως παραθαλάσσια περιοχή της Ναυπάκτου είχε εγκαταλειφθεί και ότι η πόλη είχε συρρικνωθεί σημαντικά.

Η ΖΩΟΔΟΧΟΣ ΠΗΓΗ ΣΤΗΝ ΠΑΝΑΓΙΤΣΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Ἡ Ζωοδόχος Πηγή, ἄλλοτε καθολικό μονῆς, βρίσκεται στοὺς νοτιοὺς πρόποδες τῶν Ἀντιχασίων (πλαγιές Μαραμπέλου), κοντὰ στὸ χωριὸ Παναγίτσα, βόρεια τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ Τρικάλων - Λαρίσης, σέ ἀπόσταση 32 χλμ. ἀπὸ τὰ Τρίκαλα.

Εἶναι ναὸς ἀθωνικοῦ τύπου, σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος μετὰ πλαγίους χοροὺς καὶ εὐρύχωρη λιτὴ στὰ δυτικά. Ἔχει μέσες ἐξωτερικὲς διαστάσεις 18.70X7.90 μέτρ. χωρὶς τὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ καὶ τοὺς πλαγίους χοροὺς. Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἶναι ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ἐνῶ οἱ πλαγιοὶ χοροὶ ὑπερημικυκλικοί. Οἱ κόγχες τῶν παραβημάτων ἐγγράφονται στὸ πᾶχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ὁ τροῦλλος ἔχει κυλινδρικό τύμπανο καὶ βάση σχήματος ὀρθογωνίου παραλληλεπίπεδου. Τὸ Ἱερό χωρίζεται ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ μετὰ πεσσούς διατομῆς περι-που 55X55 ἐκ., μπροστὰ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὑψώνεται τὸ τέμπλο.

Στὴ λιτὴ ὑπάρχουν δύο πεσσοὶ ὀρθογωνικῆς διατομῆς 60X60 ἐκ. πού συνδέονται μετὰ τοὺς περιμετρικοὺς τοίχους μετὰ τόξα πλάτους 60 ἐκ. Ἡ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στὸν κυρίως ναὸ καὶ τὴ λιτὴ γίνεται μετὰ ὀρθογωνικὸ ἄνοιγμα πλάτους 1.40 καὶ ὕψους 1.75 μέτρ. στὸ κέντρο, ἐνῶ ἡ ὀπτική ἐπαφή τῶν δύο χώρων ἐξασφαλίζεται μετὰ δύο παράθυρα ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ ἀνοίγματος.

Ἡ εἴσοδος στὸ ναὸ γίνεται ἀπὸ δύο θύρες στὴ νότια πλευρά, μία τοξωτὴ πού ὁδηγεῖ στὸ νοτιοδυτικὸ διαμέρισμα τῆς λιτῆς καὶ μία μετὰ εὐθύγραμμο ἀνώφλι πού ὁδηγεῖ στὸ νοτιοδυτικὸ γωνιατὸ διαμέρισμα τοῦ κυρίως ναοῦ.

Τὸ μνημεῖο ἀποτελεῖ ἐνδιάμεσο τύπο δικιωνίου καὶ τετραστύλου ναοῦ· διαφέρει τοῦ δικιωνίου κατὰ τοῦτο, ὅτι στερεῖται τῶν δύο τοίχων πού χωρίζουν τὸ κυρίως Ἱερό ἀπὸ τὰ παραβήματα. Ἀντὶ τῶν τοίχων αὐτῶν ὑπάρχουν ἀπλὰ τόξα τὰ ὁποῖα ζευγνύουν τοὺς δύο πεσ-

σούς με τόν ανατολικό τοίχο. Ἡ ἀναλογία τοῦ κεντρικοῦ μεταξονίου πρὸς τὰ πλάγια εἶναι $3.75/1.30 = 2.88$. Ἡ ἀνατολική κεραία τοῦ σταυροῦ ἔχει μήκος 2.60 μέτρα, οἱ ἐγκάρσιες 0.90 ἐνῶ ἡ δυτική εἶναι ἐπιμηκυσμένη, φθάνοντας τὰ 4.00 μέτρα μήκος, με συνέπεια τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα νά εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμήκη. Τό κυρίως Ἱερό Βῆμα καλύπτεται με τήν ἀνατολική κεραία τοῦ σταυροῦ ἡ ὁποία εἶναι θόλος μικρότερος τοῦ ἡμικυλίνδρου, τὰ παραβήματα καί τὰ δυτικά γωνιαῖα διαμερίσματα με τεταρτοκυλινδρικούς θόλους, τό κεντρικό τμήμα τῆς λιτῆς με θόλο μικρότερο τοῦ ἡμικυλίνδρου πού διακόπτεται ἀπό ἐγκάρσιο ἐνισχυτικό τόξο στό μέσον, ἐνῶ τὰ τέσσαρα πλάγια διαμερίσματα τῆς λιτῆς με τεταρτοκυλινδρικούς θόλους.

Τό σύνολο τῶν θόλων καί τῶν τόξων τοῦ ναοῦ, ἐκτός τοῦ ἀναδυομένου τρούλλου καλύπτεται με ἑνιαία δόρριχτη στέγη πού φέρει λοξές ἀποτμήσεις στήν ἀνατολική καί δυτική πλευρά. Ἡ στέγη καλύπτεται με κεραμίδια γαλλικοῦ τύπου, τὰ ὁποῖα ἀντικατέστησαν σέ πρόσφατη ἐπισκευή τὰ παλαιά βυζαντινοῦ τύπου. Κάτω ἀπό τήν προέχουσα κατά 30 ἐκ. στέγη ὑπάρχει ἑνιαῖο γεῦσο ἀπό δύο προέχουσες σειρές σχιστοπλακῶν, πού συνεχίζεται καί στους χορούς. Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καλύπτεται με ἀνεξάρτητη χαμηλότερη στέγη.

Ὁ ναός εἶναι κτίσμα τοῦ 1761 σύμφωνα με ἐπιγραφή χαραγμένη σέ μαρμάρινη πλάκα, ἐντειχισμένη στήν ὄψη τοῦ νοτίου χοροῦ. Στό ναό καί σέ τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς λιτῆς διατηρεῖται ἐνδιαφέρων τοιχογραφικός διάκοσμος σέ ἀρίστη κατάσταση. Τό τέμπλο εἶναι σανιδωτό, ἀπό τό παλαιό ξυλόγλυπτο τέμπλο ὅμως σώζονται τό βημόθυρο, ἡ ἐπίστεψη τῆς Ὁραίας Πύλης καί ἡ ἄνω ἀπόληξη πού διακρίνονται γιά τό χαμηλό τους ἀνάγλυφο.

Τό μνημεῖο, παρά τίς βαρεῖες του ἀναλογίες καί τήν ἔλλειψη μορφολογικῶν στοιχείων εἶναι ἀξιόλογο, γιάτι ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τὰ ἐλάχιστα παραδείγματα ἐνδιαμέσου τύπου δικιονίου καί τετραστύλου ναοῦ.

Γιάννης Ρηγόπουλος

Η Βρεφοκτονία του Γεωργίου Καστροφύλακα στον παλαιό ναό του Αγίου Μηνά Ηρακλείου Κρήτης. Εικονογραφικά προβλήματα.

Στο ξυλόγλυπτο τέμπλο του κλίτους της Υπαπαντής στο ναό του Αγίου Μηνά εικονίζεται σε θωράκιο η Βρεφοκτονία σε εικονολογική σχέση με την υπερκείμενη εικόνα της Γεννήσεως του Χριστού. Επιγραφή εξίτηλη με μόλις διακρινόμενη τη χρονολογία: αμμη'. Έργο του Γεωργίου Καστροφύλακα.

Η πολυπρόσωπη παράσταση αναπτύσσεται σε δύο επίπεδα: στο πρώτο η σφαγή των νηπίων καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του εικαστικού πεδίου. Στο δεύτερο παριστάνονται έφιπποι στρατιώτες και μεμονωμένες σκηνές σφαγής. Σε αφηγηματική ακολουθία εικονίζονται σε μικρότερη κλίμακα η φυγή στην Αίγυπτο επάνω αριστερά και ο ένθρονος Ηρώδης επάνω δεξιά.

Η σύνθεση απομακρύνεται από τον εικονογραφικό τύπο που δημιούργησε ο Θεοφάνης με δάνεια από τη χαλκογραφία του Marcantonio Raimondi και την αφηγηματική εικονογραφία του Trecento και του Quattrocento. Η ως τώρα έρευνα με σχετική ευστοχία υπέδειξε το χώρο προέλευσης μέρους των οφειλών του Γεωργίου Καστροφύλακα, στον απαρτισμό του θέματος της Βρεφοκτονίας. Παρατηρήθηκε ότι οι ιππείς θυμίζουν «τους μικρόκοσμους της σχολής του Buegel» (Προκοπίου). Πράγματι, σε πίνακες του Pieter Buegel του Πρεσβύτερου (1525/1530 - 1569) με θέμα τη βρεφοκτονία απαντούν έφιπποι στρατιώτες των οποίων η σύνθεση θυμίζει εκείνη των στρατιωτών της εικόνας μας.

Σήμερα όμως είμαστε σε θέση να ορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια την προέλευση του δανείου αυτού.

Ο Γ. Καστροφύλακας συνεχίζοντας τους συνθετικούς τρόπους και συνήθειες των ζωγράφων του 17^{ου} αι. οι οποίοι ανήγαγαν σε σύστημα το δανεισμό από τη δυτική τέχνη και κυρίως από τη φλαμανδική (όπως ο Αμβρόσιος Μοναχός, ο Νείλος, ο Εμμανουήλ Σκορδίλης, ο Θεόδωρος Πουλάκης, ο Ηλίας Μόσκος κ.α.) συνθέτει ερανειζόμενος ιδίως από φλαμανδικές χαλκογραφίες όχι μόνο στο έργο που παρουσιάζουμε αλλά και σε άλλες εικόνες του στον ίδιο ναό.

Έτσι τη σκηνή με τους έφιππους στρατιώτες αντιγράφει από χαρακτηριστικό του Jan Sadeler 1 που έγινε επί τη βάση σχεδίου του Martin de Vos, το 1581. Τα μοτίβα όμως που συγκροτούν τη σφαγή των νηπίων δεν αντλεί ο Γ.Κ. από το εν λόγω χαρακτηριστικό του Jan Sadeler 1. Ωστόσο θα υποστηρίζαμε τη δυτική προέλευση του συνόλου σχεδόν των εικονογραφικών στοιχείων. Πιθανόν ο Γ.Κ. είχε υπόψη του προδρομικό έργο στο οποίον θα υπήρχαν σε ενιαία σύνθεση όλα τα μέρη της παράστασης. Τη φλαμανδική καταγωγή των περισσότερων εικονογραφικών στοιχείων θα εντόπιζε μια πιο επίμονη ερευνητική προσπάθεια. Ενδεικτικά αναφέρω ότι ο στρατιώτης που εικονίζεται επάνω και προς τα αριστερά με το μεγάλο σωματικό μέγεθος, την τολμηρή, επιτηδευμένη και ήκιστα φυσική στροφή και στάση ως καλλιτεχνική μορφή απαντά στα έργα του Bartolomäus Spranger (1546 - 1627), ενός από τους πιο αντιπροσωπευτικούς εκπροσώπους του Δεύτερου Διεθνούς Μανιερισμού. Την

παρουσία του μέσω των χαρακτηριστικών του Hendrick Goltzius βρίσκουμε μεταβυζαντινά έργα. Αναφέρω μόνο την εικόνα που η πρόσφατη έρευνα απέδωσε στο Θεοτοκόπουλο.

Θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον να ερευνήσουμε τις εικονογραφικές ποικιλίες και εκδοχές του θέματος της Βρεφοκτονίας στον 17ον και 18ον αι. και τους εικονογραφικούς συμφυρμούς που προέκυψαν από τη χρήση φλαμανδικών χαλκογραφιών.

Στις αρχές του 18ου αι. και κυρίως στο δεύτερο μισό του έχει εντοπιστεί στην ύπαιθρη χώρα της Ζακύνθου η συχνή χρήση της Βρεφοκτονίας πάντα σε θωράκια τέμπλων (στον Άγιο Νικόλαο Έξω Χώρας, στον Άγιο Δημήτριο του Δράκα, στον Άγιο Γεώργιο του Αρβανιτάκη στα Λαγκαδάκια, στην εκκλησία του Αγ. Δημητρίου στο Μελινάδο και στην εκκλησία της Παναγίας στο Μπουγιάτο). Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις πρόκειται για έργα τα οποία προήλθαν από άμεση ή έμμεση χρήση φλαμανδικών χαλκογραφιών του Jan Sadeler 1, του Aigidius Sadeler σε σχέδια του M. de Vos και σε μια περίπτωση του Tintoretto.

Είναι πολύ πιθανόν να είναι εισηγητές του θέματος της Βρεφοκτονίας στη φλαμανδική του παραλλαγή στα Επτάνησα ο Ηλίας Μόσκος και ο Θεόδωρος Πουλιάκης. Του πρώτου μνημονεύεται εικόνα του 1667 στην Κεφαλλονιά με τίτλο «Η σφαγή των παιδων επί Ηρώδου», αλλά αγνοώ την τύχη της! Του Πουλιάκη γνωρίζουμε μια εικόνα και ένα σχέδιο με θέμα τη βρεφοκτονία. Την επίδραση της εικόνας του χανιώτη ζωγράφου επισημαίνουμε στη Ζάκυνθο.

Από τη σύντομη εξέταση της εικονογραφίας της Βρεφοκτονίας προκύπτει ότι η υποκατάσταση της καθιερωμένης από το Θεοφάνη παράσταση της Βρεφοκτονίας μπορεί να συσχετιστεί με την εισαγωγή, διάδοση και χρήση φλαμανδικών χαρακτηριστικών. Πότε όμως εκτοπίζεται η θεοφάνεια σύνθεση από τη φλαμανδική παραλλαγή ή για πόσο χρόνο συνυπάρχουν ή ποίοι εικονογραφικοί συμφυρμοί δοκιμάστηκαν στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αι. και το 18^ο αι., είναι desiderata της έρευνας.

Προς έρευνα είναι επίσης οι λόγοι που προκάλεσαν την αλλαγή της καλλιτεχνικής βούλησης και του προσληπτικού, πιθανόν, μηχανισμού όσον αφορά το νέο τύπο της Βρεφοκτονίας και τη στυλιστική του διατύπωση σύμφωνα με τις απαιτήσεις του Δεύτερου Διεθνούς Μανιερισμού.

Εξίσου δελεαστικό αλλά συγχρόνως και άκρως επικίνδυνο είναι να αναζητήσουμε στην παράσταση της Βρεφοκτονίας πέραν της θεολογικής εικονολογίας υπαινιγμό ιστορικών γεγονότων.

Εύη Δημ. Σαμπανίκου

“Τεχνοτροπικές Τάσεις στη Μνημειακή Ζωγραφική του 17ου αιώνα στην Κεντρική Θεσσαλία”

Η ζωγραφική του 17ου αιώνα στην Κεντρική Θεσσαλία στην περιοχή γύρω από τα Μετέωρα χαρακτηρίζεται από ποικιλομορφία τάσεων. Ορισμένες από τις τάσεις αυτές θα επιχειρήσω να παρουσιάσω μέσω μερικών από τα αντιπροσωπευτικότερα μνημεία.

Κυρίαρχο ρόλο στην περιοχή παίζει έως και το 17ο αιώνα η κρητική σχολή, παρά τη συνεχώς εκτεινόμενη επιρροή της σχολής της ΒΔ Ελλάδας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ζωγραφική του παρεκκλήσιου των Τριών Ιεραρχών στη Μονή Βαρλαάμ (1637), που συνδυάζει διαφορετικής προέλευσης στοιχεία, πάντοτε όμως εντός των πλαισίων της κληρονομιάς της κρητικής σχολής. Το **εικονογραφικό πρόγραμμα περιλαμβάνει, εκτός των χαρακτηριστικών σκηνών του Χριστολογικού κύκλου και τους ολοσώμους αγίους, σκηνές πρωτότυπες όπως η Κοίμηση του Χρυσόστομου, το ‘Όραμα του Αδελφείου για το Χρυσόστομο και τη σκηνή του “άνθρωπου διωκόμενου υπό μαινομένου μονοκέρωτος”**. Η τεχνοτροπία συνεχίζει με ιδιαίτερα επιτυχή τρόπο την παράδοση της κρητικής σχολής.

Την ίδια εποχή (1637), ο ναός των Ταξιαρχών στο χωριό Ταξιάρχες Τρικάλων προδίδει την παράλληλη μεγάλη επίδραση της σχολής της ΒΔ Ελλάδας στην περιοχή. Εικονογραφικά η έμφαση δίνεται στους κύκλους των Θαμάτων, των Αρχαγγέλων, του Ακαθίστου, καθώς και στα εκτενή Μηνολόγια. Επαναλαμβάνονται σκηνές που απαντώνται στα περισσότερα γνωστά μνημεία της λεγόμενης σχολής της Βορειοδυτικής Ελλάδας, όπως η Σύλληψη και το Μαρτύριο του αγίου Δημητρίου, ή μορφές αγίων που δεν απαντώνται στην κρητική σχολή, όπως για παράδειγμα ο άγιος Γοβδελαάς. Τεχνοτροπικά ωστόσο το κλίμα είναι συντηρητικότερο, καθώς ο ζωγράφος και το συνεργείο του δεν αποπειράονται πιά ελεύθερη χρήση της γραμμής ή πιά έντονο χρωματολόγιο, με αποτέλεσμα το μνημείο να παραμένει τεχνοτροπικά κοντά στα κρητικά πρότυπα. Ο ναός κινδύνευσε δυστυχώς επανειλημμένα να καταρρεύσει. Στο νότιο τοίχο χρειάστηκε να γίνει εξωτερικά, εσπευσμένα, στερεωτική επέμβαση. Προς το παρόν συκρατείται από αντηρρίδες.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι ζωγράφοι των δύο παραπάνω μνημείων είχαν νωρίτερα συνεργαστεί, όπως φαίνεται, στη διακόσμηση του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο χωριό Ζάρκο Τρικάλων (1621). Το σύνολο του διακόσμου του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Ζάρκο, προδίδει έργο μεταβατικού χαρακτήρα, όπου διαφαίνονται ήδη δύο διαφορετικές κατευθύνσεις, μία περισσότερο παραδοσιακή και μία πιά νεωτεριστική.

Έργο που χαρακτηρίζω μεταγενέστερο (β' ήμισυ 17ου αι.) και που αποδίδω στο ίδιο με το παρεκκλήσι συνεργείο -με νέα όμως σύνθεση- ο ναός του Αγ. Γεωργίου Βασιλικής Τρικάλων επιτρέπει να διαφανούν οι νεωτεριστικές τάσεις στην εικονογραφία (υιοθετώντας νέα σχήματα, δάνεια από τη σχολή της ΒΔ Ελλάδας) μέσα όμως από παραδοσιακά (κρητικά) σχήματα στις κυριότερες Χριστολογικές σκηνές και παραμένοντας στα πλαίσια της κρητικής εικονογραφίας.

Την επίδραση του δυτικού Μπαρόκ, όπως αυτό αφομοιώθηκε στον ελλαδικό χώρο, εκφράζουν οι τοιχογραφίες του ναού της Μεταμόρφωσης στη Σωτήρα Τρικάλων (τέλη 17ου αι.). Μια νέα πνοή

χαρακτηρίζει τις συνθέσεις, ιδιαίτερα όσον αφορά στην αντίληψη του φωτός και του χώρου. Το τεχνοτροπικό αποτέλεσμα είναι αρκετά εντυπωσιακό και διαπνέεται από ιδιόμορφα μανιεριστική εκφραστικότητα. Χαρακτηριστικές σκηνές αποτελούν η Ίαση του Υδρωπικού και η Θαυμαστή Αλιεία, όπου η απόδοση των σωμάτων, του χώρου και του φυσικού τοπίου γίνεται έντονα ρεαλιστική. Δυστυχώς το μνημείο διατηρείται σε ιδιαίτερα κακή κατάσταση, με άμεσο κίνδυνο κατάρρευσης.

Μνημεία του 16ου αιώνα που επηρέασαν τη ζωγραφική των ναών που προαναφέραμε είναι πρωταρχικά ο ναός της Κοίμησης στην Καλαμπάκα (1573) και το καθολικό της μονής Δουσίκου (1557), καθώς και τα καθολικά των μονών των Μετεώρων, ιδιαίτερα τα καθολικά των μονών Αγ. Νικολάου Αναπανσιά (1527), της μονής Μεταμορφώσεως (1552) και της μονής Ρουσάνου (1560). Σημαντική είναι και η επίδραση του διακόσμου των αθωνικών μονών, ιδιαίτερα των μονών Σταυρονικήτα (1546) και Δοχειαρίου (1548). Εμφανείς είναι επίσης οι επιδράσεις διακοσμημένων συνόλων του 16ου αιώνα της περιοχής γύρω από τα Μετέωρα.

Ιδιαίτερη μνεία θα μπορούσε να γίνει για τους ζωγράφους και τους κτήτορες των ναών του 17ου αιώνα που προαναφέρθηκαν. Το οικογενειακό συνεργείο του ιερέα Ιωάννη στη μονή Βαρλαάμ, ο ζωγράφος Δημήτριος στο ναό των Ταξιαρχών, οι ανώνυμοι ζωγράφοι, καθώς και οι κτήτορες μοναχοί, ιερείς και τοπικοί άρχοντες διακρίνονται για την καλή θεολογική παιδεία τους και τις υψηλές αισθητικές τους προτιμήσεις, παρά το συντηρητισμό του τελικού καλλιτεχνικού αποτελέσματος.

Τα μνημεία αυτά εκφράζουν, μεταξύ άλλων, τις γενικές τάσεις στη ζωγραφική της περιοχής, που θα χαρακτηριζόταν από μία λέξη: πολυμορφία.

Αθανάσιος ΣΕΜΟΓΛΟΥ

ΤΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΗΣ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ
ΣΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ (1560)
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΙΣ ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΘΗΒΑΙΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ
« ΦΡΑΓΤΟΥ ΤΟΥ ΚΑΤΕΛΛΑΝΟΥ »

Το πλευρικό παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους, το μόνο γνωστό μέχρι σήμερα ενυπόγραφο έργο του Φράγγου Κατελλάνου, προσφέρεται για την ανίχνευση της προσωπικότητάς καθώς και τη διερεύνηση των καλλιτεχνικών και αισθητικών αναζητήσεων και τάσεων ενός από τους πιο διάσημους ζωγράφους του δεύτερου μισού του 16ου αιώνα. Στην παρούσα ανακοίνωση επιχειρείται μία σύντομη ανάλυση της τεχνοτροπίας του εντοιχίου διάκοσμου του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου Λαύρας. Θίγουμε ερωτήματα αναφορικά με την απόδοση της ανθρώπινης μορφής, του αρχιτεκτονικού και φυσικού τοπίου καθώς και την επεξεργασία και το συνδυασμό των χρωμάτων του καλλιτέχνη με έμφαση στον ιδιαίτερο προσωπικό τόνο με τον οποίο φωτίζει τα πρόσωπα.

Ως προς την απόδοση των μορφών διαπιστώνουμε κατ' αρχάς τις αρμονικές αναλογίες αλλά και την ιδεαλιστική ομορφιά καθώς επίσης και την πλαστικότητα και μαλακότητα των προσώπων, ενδείξεις που σαφώς αναφέρονται και παραπέμπουν σε τρόπους της πρώτης και τρίτης περιόδου της τέχνης της περιόδου των Παλαιολόγων, δηλ. στα 1300-1330 και 1360-1400 αντίστοιχα. Στη ρετρό αυτή τάση του θηβαίου ζωγράφου εγγράφεται το πλαστικό πλάσιμο των προσώπων, στάση κατά την άποψη μας συνειδητή και απόλυτα αντιπροσωπευτική της αντίδρασής του ενάντια στη γραμμική κυριαρχία της κρητικής σχολής του Θεοφάνη.

Οι γραμμές ωστόσο των σωματών μάλλον πιο εμφανείς σε ορισμένες περιπτώσεις και ζωηρότερες σε άλλες τονίζουν τους μύες και τις αρθρώσεις ρεαλιστικά. Ενδεικτική είναι η απεικόνιση του Αγίου Σεβαστιανού στο νότιο τοίχο του παρεκκλησίου, αλλά και το σχεδόν μπαρόκ στήσιμο των αρχαγγέλων και των στρατιωτικών αγίων.

Είναι επίσης ενδιαφέρον να επικεντρώσουμε την προσοχή μας και στο επιμελημένο σχέδιο των δακτύλων των χεριών αποδοσμένα με εντυπωσιακή πλαστικότητα, στοιχείο που συνανατάμε και σε πλήθος κρητικών εικόνων του 15ου αιώνα, ενώ η χαρακτηριστική τους επιμήκυνση θυμίζει το σιεννέζο ζωγράφο Duccio.

Ως προς την απόδοση του τοπίου, ο καλλιτέχνης ακολουθεί τις γνωστές παλαιολόγειες αρχές. Η πληθώρα των φανταστικών αρχιτεκτονημάτων που γεμίζουν σε πολλές περιπτώσεις ασφυκτικά το χώρο ως απάντηση στο « *homo in vacui* », η σύγχυση του εσωτερικού και

εξωτερικού χώρου καθώς επίσης και η χρήση της ανεστραμμένης προοπτικής συνιστούν στοιχεία που κληρονομούνται στην τέχνη του ζωγράφου από την τέχνη των Παλαιολόγων.

Το στοιχείο που καθιστά τον Φράγγο Κατελλάνο ξεχωριστό ανάμεσα στους σύγχρονους του καλλιτέχνες είναι η πληθώρα, ο συνδυασμός, και η λαμπρότητα των χρωμάτων του. Στη χρωματική του γκάμα διαβλέπουμε επιδράσεις από το εργαστήριο της Σιέννα (ιδιαίτερα το εργαστήριο του Giotto και του Pietro Cavallini). Οι επιδράσεις αυτές κατά την άποψη μας δεν θα πρέπει να ήταν άμεσες, αλλά έμμεσες μέσω των μνημείων του 14ου και κυρίως του 15ου αιώνα, υπόθεση που ελέγχεται. Πάντως αυτή η αρμονική χρήση των ζεστών και ψυχρών τόνων δημιουργεί ένα καθαρά διακοσμητικό αποτέλεσμα χωρίς προηγούμενο στη μεταβυζαντινή ζωγραφική.

Τέλος αυτή η ιδιαιτερότητα στην απόδοση του φωτός που ερμηνεύει μία πολύ προσωπική αντίληψη, συνιστά αντικείμενο μιας διανοητικής αναλυτικής επεξεργασίας. Το φως που λούζει τα πρόσωπα, πυκνό, ζωντανό και καθαρό τόσο στις μεμονωμένες μορφές όσο και στις πολυπρόσωπες σκηνές, βρίσκει στον Άγιο Νικόλαο της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας την τελική του, ώριμη και πιο ολοκληρωμένη, κατά την άποψη μας, μορφή του μετά από μακρόχρονη έρευνα του Κατελλάνου, όπως αυτό φαίνεται και σε παλαιότερα μνημεία που του αποδίδονται, δηλαδή στη Μονή Φιλανθρωπηνών (1541–1542) στη Μονή του Οσίου Νικάνορα στα Γρεβενά (μετά το 1542) και στη Μονή Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1548).

ΣΤΑΘΗΣ Κ. ΣΤΕΙΡΟΣ

ΣΕΙΣΜΟΙ ΩΣ ΑΙΤΙΟ ΝΑΟΔΟΜΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 16ο-18ο ΑΙΩΝΑ

Ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα καθώς και η εμπειρία του τελευταίου αιώνα δείχνουν ότι οι καταστρεπτικοί σεισμοί ακολουθούνται κατά κανόνα από μιά περίοδο έντονης οικοδομικής δραστηριότητας που διαρκεί συνήθως μερικές δεκαετίες και εκφράζεται με επισκευές, μετασκευές ή επανοικοδόμηση ιδιωτικών και δημοσίων κτιρίων στις πλειόσειστες περιοχές. Για τις παλαιότερες εποχές και ιδίως τον 16ο-18ο αιώνα, τα σωζόμενα ίχνη της μετασεισμικής δραστηριότητας περιορίζονται συνήθως σε δημόσια κτίρια, κυρίως χριστιανικούς ναούς.

Επειδή οι καταστρεπτικοί σεισμοί στην Ελλάδα και τις γύρω περιοχές είναι συχνή, είναι εύλογο να θεωρηθεί ότι πολλά από τα παρατηρούμενα κύματα ναοδομίας στην αρχαιότητα αντανακλούν μετασεισμική οικοδομική δραστηριότητα. Φυσικά δεν είναι γενικά εύκολο να διαπιστωθεί εαν ένας σεισμός ήταν το αίτιο ενός κύματος ναοδομίας και να αποκλειστούν άλλα, ανθρωπογενή κυρίως αίτια. Ομως, ιδιαίτερα για τον 16ο-18ο αιώνα, συντρέχουν ωρισμένες προϋποθέσεις που επιτρέπουν να γίνει με ασφάλεια μια τέτοια διαπίστωση: Οικοδομικές επεμβάσεις σε ναούς χρονολογούνται με ακρίβεια από κτιτορικές επιγραφές, ενώ οι επικρατούντες γνωστοί αυστηρότατοι θρησκευτικοί περιορισμοί (πχ. και για την επισκευή έστω και ενός απομακρυσμένου ναυδρίου απαιτείτο σουλτανικό φερμάνι) καθιστούσαν ασυνήθιστο και σπάνιο γεγονός μιά μαζική ναοδομία. Παρ'όλα αυτά, κατά την περίοδο αυτή έχουν εντοπιστεί σε ωρισμένες περιοχές "κύματα ναοδομίας" που διήρκεσαν λίγα χρόνια έως λίγες δεκαετίες και προσδιορίζονται κυρίως από κτιτορικές επιγραφές.

Τα πιθανά αίτια τέτοιων κυμάτων ναοδομίας είναι δύο: επισκευή/ επανίδρωση ναών μετά από καταστροφή των υπαρχόντων λόγω φυσικών ή ανθρωπογενών αιτίων, και χορήγηση ειδικών πολιτικών, οικονομικών, θρησκευτικών, οικιστικών κλπ. προνομίων σε ωρισμένες περιοχές. Με βάση ιστορικά κριτήρια μπορούμε να προσδιορίσουμε τις προνομιούχες κατά την έννοια αυτή περιοχές σε διάφορες εποχές (Μετέωρα, Κυκλάδες, Σάμος, Αμπελάκια, κλπ), αλλά και τις εποχές και περιοχές στις οποίες σημειώνονται μαζικές καταστροφές ναών λόγω ανθρωπογενών επεμβάσεων (πχ. Ορλωφικά). Με βάση γεωλογικά κριτήρια αντίστοιχα μπορούμε επίσης να εντοπίσουμε άλλα πιθανά αίτια μαζικής καταστροφής οικοδομικών έργων από φυσικά αίτια πλην σεισμών (πχ. πλημμύρες, κατολισθήσεις). Συνεπώς μπορούμε να εντοπίσουμε κύματα ναοδομίας που κατά πάσα πιθανότητα ακολούθησαν σεισμούς οι οποίοι και ανάγκασαν τις τοπικές αρχές, πολλές φορές διαφορετικών τοπικών διοικήσεων (πχ. σαντζακίων) και την κεντρική εξουσία να

επιτρέψουν μαζικές επισκευές ή κατασκευές χριστιανικών θρησκευτικών κτισμάτων ώστε να αποφύγουν ερήμωση των πληγεισών περιοχών.

Για τους ναούς της εξεταζόμενης περιόδου, σημαντικές καταστροφές μπορούσαν να προκαλέσουν σεισμικές εντάσεις μεγέθους τουλάχιστον VII ή VIII. Συνεπώς η γεωγραφική κατανομή των στοιχείων ενός κύματος ναοδομίας προσδιορίζει και την πλειόσειστη περιοχή καταστροφικών σεισμών. Η διαπίστωση αυτή προσφέρει όχι μόνο πολύτιμες σεισμολογικές πληροφορίες (εκτίμηση παραμέτρων των σεισμών όπως ένταση, έκταση επικεντρικής περιοχής, επίκεντρο στο κέντρο της πλειόσειστης περιοχής), αλλά επιτρέπει και περαιτέρω ενίσχυση της υπόθεσης της σεισμικής προέλευσης του κύματος ναοδομίας, εάν η έκταση στην οποία παρατηρείται η ναοδομία αντιστοιχεί με την αναμενόμενη έκταση της πλειόσειστης περιοχής ενός μεγάλου σεισμού. Τέλος, η πληροφορία που συνάγεται από κύματα ναοδομίας μπορεί σε πολλές περιπτώσεις να συνδυαστεί με ιστορικές πληροφορίες σεισμών (καταγεγραμμένων σε σεισμικούς καταλόγους είτε άγνωστων) που όμως προέρχονται συνήθως από σημαντικά οικιστικά ή μοναστικά κέντρα στα οποία έγινε αισθητός ο σεισμός χωρίς κατ'ανάγκη να αντιπροσωπεύουν και πλειόσειστες περιοχές, αλλά και να συσχετιστεί με αρχαιολογικές ενδείξεις σεισμικών καταστροφών.

Εφαρμόζοντας τη μεθοδολογία αυτή, προέκυψαν μεταξύ άλλων τα εξής αποτελέσματα.

1. Μεταξύ των ετών 1720 και 1755 παρατηρείται σαφώς καθορισμένο κύμα ναοδομίας στην ευρύτερη περιοχή Κοζάνης. Η ναοδομία αυτή φαίνεται ότι σχετίζεται με σεισμό περί το 1720 που καταμαρτυρείται από έγγραφα του Μητροπολιτικού Ναού Κοζάνης. Ο σεισμός αυτός εκτιμάται ότι είχε μέγεθος μεγαλύτερο αυτού του 1995 ($M=6.5$).
2. Ο σεισμός που έπληξε τη Λαμία το 1544 φαίνεται ότι αποτελεί το αίτιο της ναοδομίας που παρατηρείται στις επόμενες δεκαετίες στην Εύβοια και Λοκρίδα. Ο σεισμός αυτός πιθανότατα εκφράζει άγνωστη μέχρι σήμερα ανάδραση του ρήγματος Αταλάντης.
3. Αντίθετα, το επίκεντρο του σεισμού που έπληξε τη Λαμία το 1740 τοποθετείται στη Βόρεια Φθιώτιδα. Ο σεισμός αυτός συνάγεται ότι αποτελεί και το αίτιο σημαντικής ναοδομίας στην περιοχή αυτή.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗ

ΤΡΕΙΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΣΕΡΡΩΝ

Η συλλογή εικόνων και εκκλησιαστικών κειμηλίων των Σερρών ιδρύθηκε το 1986-87 από τον Μητροπολίτη Σερρών και Νιγρίτας κ.κ.Μάξιμο και βρίσκεται στον δεύτερο όροφο του Μητροπολιτικού Μεγάρου της πόλης.Σ'αυτήν υπάρχουν,κυρίως φορητές εικόνες, ξυλόγλυπτα τμήματα τέμπλων από ναούς της περιοχής,εκκλησιαστικά κειμήλια,ιερατικά άμφια και λειτουργικά υφάσματα που έχουν προέλευση είτε τις Σέρρες είτε τη Νιγρίτα και την ευρύτερη περιοχή τους.

Τον κυριότερο πυρήνα της συλλογής συνιστούν 130 περίπου φορητές εικόνες και τμήματα τέμπλων ναών που χρονικά καλύπτουν διάστημα 6 αιώνων,από το τέλος του 14ου αι. έως και τον 19ο και τα πρώτα χρόνια του 20ου αι.Αντιπροσωπεύουν ποικίλα εικονογραφικά θέματα ανταποκρινόμενα στο εορτολόγιο της εκκλησίας αλλά και στις λατρευτικές ανάγκες προσκύνησης,κυρίως και λειτουργικής χρήσης.Οι εικόνες,περισσότερο,εκφράζουν κυρίαρχες καλλιτεχνικές τάσεις των μεγάλων κέντρων του Βυζαντίου,τόσο της Κωνσταντινούπολης όσο και της Θεσσαλονίκης,ενώ άλλες προσφέρουν πολύτιμες μαρτυρίες για τα έργα παραγωγής τοπικών εργαστηρίων.Επιβεβαίωση των παραπάνω και ελάχιστο δείγμα των διαπιστώσεων αυτών αποτελούν,ενδεικτικά,οι τρεις εικόνες που θα παρουσιαστούν στο φετινό Συμπόσιο.

Στην τελευταία φάση της καλλιτεχνικής αναγέννησης των Παλαιολόγων ανήκει η εικόνα της Θεοτόκου Οδηγήτριας,με την επωνυμία η αρμενοκρατούσα που προέρχεται από τον κατεστραμμένο ναό του Ανω Ταξιάρχη(Ταξιαρχούδι) στην Ακρόπολη των Σερρών. Η εικόνα παρουσίαζε πολλές φθορές και για το λόγο αυτό είχε καλυφθεί με δεύτερο ζωγραφικό στρώμα του 1854 ,το οποίο κατά τις εργασίες συντήρησης απομακρύνθηκε και τοποθετήθηκε σε νέο ξύλινο υπόστρωμα.Προκειται για την Παναγία την αρμενοκρατούσα την επονομαζόμενη " ΜΥΛΟΣΤΥΒΑ " που εκτίθεται δίπλα στην αρχική σε αίθουσα του Μουσείου.

Ο,τι σώζεται απο το αρχικό στρώμα της εικόνας,διαστάσεων 0,90 χ0,57χ0,04 μ.,από εικονογραφική άποψη ακολουθεί τον καθιερωμένο τύπο της Θεοτόκου Οδηγήτριας,ενώ τεχνοτροπικά αντανακλά τις αισθητικές αρχές του τέλους του 14ου αιώνα που χαρακτηρίζουν την τέχνη της πρωτεύουσας του Βυζαντίου.Εδώ συνυπάρχουν αρμονικά τόσο τα καλλιτεχνικά στοιχεία του γόνιμου 14ου αι. όσο και εκείνα που προαναγγέλουν τα έργα της κρητικής σχολής του 15ου αι.Ετσι η εικόνα της Παναγίας αρμενοκρατούσας,παρ'όλη τη κακή κατάστασή της,προσδιορίζει ουσιαστικά την ακμάζουσα καλλιτεχνική ανάπτυξη της πόλης των Σερρών,λίγο μετά την πτώση της στα χέρια των Οθωμανών(1383).

Από την ιστορική Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών προέρχεται η εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου, διαστάσεων 1,04x0,064x0,035 μ., χρονολογημένη πιθανότατα στα μέσα του 17ου αιώνα. Το θέμα αποβίδει πολύ πιστά τον γνωστό εικονογραφικό τύπο της Κοίμησης της Θεοτόκου που κυριαρχεί τόσο στα βυζαντινά όσο και στα μεταβυζαντινά χρόνια. Ανήκει πιθανότατα στο ίδιο εργαστήριο που φιλοτέχνησε και άλλες δύο εικόνες, με την Θεοτόκο Οδηγήτρια, με προέλευση την ίδια μονή. Η εικόνα που παρουσιάζουμε σχετίζεται πολύ στενά, από τεχνοτροπική άποψη, με τις τοιχογραφίες, κυρίως του παρεκκλησίου της Σύναξης των Παμμεγίστων Ταξιαρχών (1634) της Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Παρόμοιες σχέσεις εντοπίζονται, όχι τόσο ισχυρές βέβαια, με τις τοιχογραφίες του νεότερου στρώματος του Μακρυναρικού (1630) της παραπάνω μονής. Με δεδομένο στοιχείο την ένταξη των τοιχογραφιών αυτών στην καλλιτεχνική δραστηριότητα της γνωστής οικογένειας των λινοτοπιτών ζωγράφων, μπορούμε να αποδόσουμε και την εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου στο ζωγραφικό αυτό ρεύμα.

Η εικόνα του Αγίου Βασιλείου, διαστάσεων 1,05x0,655x0,04 μ. από τον Άγιο Αντώνιο Σερρών, αποτελεί ένα καλό δείγμα της ζωγραφικής του πρώτου μισού του 18ου αιώνα. Ο μέγας ιεράρχης εικονίζεται, σε χρυσό κάμπο, στον γνωστό εικονογραφικό του τύπο, από τη μέση και πάνω. Η κατάσταση διατήρησής της είναι εξαιρετική. Τεχνοτροπικά ανήκει σ' εκείνο το ισχυρό ρεύμα επιστροφής στη μνημειακή ζωγραφική του 14ου αι. και κυρίως στα έργα δημιουργίας του περίφημου Πανσέληνου που σώζονται στο Άγιον Όρος και έχει κυριότερους εκπροσώπους του τον Διονύσιο από τον Φουρνά της Αιτωλοακαρνανίας και τον Δαβίδ από τη Σελινίτζα της Β. Ηλείου. Τα χαρακτηριστικά της τέχνης αυτής εμφανίζονται αρκετά δημιουργικά στο πρώτο μισό του 18ου αι. και ένα δείγμα της επικράτησής των αποτελεί και η εικόνα του Αγίου Βασιλείου της συλλογής του Εκκλησιαστικού Μουσείου Σερρών.

ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΥΔΡΟΜΥΛΟΙ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΧΝΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Από το υδρομυλικό σύστημα του δυτικού ρέματος της Θεσσαλονίκης, στο τμήμα που ανήκει στα διοικητικά όρια του δήμου Πολίχνης, ανασκάφηκαν τρεις υδρόμυλοι βυζαντινών χρόνων.

Από τον πρώτο μύλο αποκαλύφθηκε ο υδατόπυργος, ύψους 6,50μ. και ο χώρος της φτερωτής, ενώ από τον υπερκείμενο χώρο άλεσης σώζονται μόνο οι δύο τοίχοι εκατέρωθεν του υδατόπυργου, οι οποίοι λειτουργούσαν και ως αναλημματικοί. Η λεκάνη συλλογής νερού παρουσιάζει δύο φάσεις: Η αρχική που συνδέεται με την κατασκευή του υδατόπυργου, αποτελείται από έναν επιμήκη προσαγωγό, μήκους 12μ., ο οποίος στη συνέχεια διευρύνεται. Σε μια δεύτερη φάση διευρύνθηκε ο χώρος συλλογής του νερού με την κατασκευή μιας χωμάτινης τριγωνικής στέρνας, της οποίας τα ανώτερα τμήματα ενισχύθηκαν με την κατασκευή λασπότοιχων επιχρισμένων εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα. Βοηθητικοί χώροι εντοπίστηκαν γύρω από το βασικό υδρομυλικό σύστημα.

Από τον δεύτερο μύλο, που βρίσκεται 30μ. περίπου ΒΔ του προηγούμενου, ο υδατόπυργος σώζεται σε ύψος 4,5 μ. και η όψη του κοσμεύεται με κεραμοπλαστικό σταυρό, αντιστήριξης των πρηνών, που σήμερα είναι λασπόκτιστοι, αλλά ένα τμήμα του ανατολικού τοίχου συνδέεται με την αρχική φάση του υδατόπυργου. Οι τοίχοι αυτοί συγχρόνως αποτελούν το νότιο τοίχο ενός ορθογώνιου χώρου, 12Χ3μ., που αποτελούσε το εργαστήριο άλεσης με τις μολόπετρες· σε χαμηλότερο επίπεδο εντοπίστηκε ο χώρος της φτερωτής. Από τα αποτελέσματα της έρευνας δεν προκύπτουν δεδομένα για την ύπαρξη δεξαμενής στο μύλο αυτό, πιθανόν γιατί η απόστασή του από τον προηγούμενο σημαίνει και την άμεση τροφοδότησή του με το νερό που έβγαине από αυτόν.

Νοτιοανατολικά των δύο προαναφερομένων μύλων και σε απόσταση 300μ. περίπου από αυτούς ανασκάφηκε εν μέρει ένας τρίτος μύλος, ο υδατόπυργος του οποίου κοσμεύεται με μεγάλο κεραμοπλαστικό σταυρό με τα αρχικά (Φ) Χ(Φ)Π μεταξύ των κεραιών του. Από το πηγάδι ξεκινά ο προσαγωγός που τον ανακαλύψαμε σε μήκος 3,30μ.

Και οι τρεις μύλοι, που χρονολογούνται από τον 12ο-14ο αιώνα, διατηρούν, σε μεγάλο βαθμό, στην αρχική τους μορφή τα βασικά τους στοιχεία, δηλ. τον υδατόπυργο και τον προσαγωγό. Αντίθετα οι χώροι των εργαστηρίων, ίσως και διότι κατά την αρχική τους φάση ήταν ευτελέστερης κατασκευής, διαμορφώθηκαν σε μεταγενέστερη περίοδο.

Σύμφωνα τέλος με τα ανασκαφικά δεδομένα η λειτουργία τους πρέπει να σταματά τον 19ο αιώνα.

II. Τριανταφυλλίδης,

“Γυάλινα αντικείμενα παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής εποχής από την ανασκαφή του Ιερού του Ερεθιμίου Απόλλωνος στο Θεολόγο Ρόδου”

Στην ευρύτερη περιφέρεια της αρχαίας Ιαλυσίας Ρόδου, στο χωριό Θεολόγος ανασκάπτεται ένα από τα πιο γνωστά από τις φιλολογικές πηγές, παρροδιακό ιερό του Ερεθιμίου Απόλλωνος. Η ανασκαφή πραγματοποιείται σε συνεργασία του Τομέα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και της ΚΒ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.

Οι συστηματικές έρευνες που άρχισαν από το 1986 και συνεχίζονται ως σήμερα, απεκάλυψαν εκτός των κτιριακών καταλοίπων του Ιερού της Κλασικής Αρχαιότητας, λείψανα προσκτισμάτων παλαιοχριστιανικής βασιλικής (κτιστή κολυμβήθρα βαπτιστηρίου, τμήματα εργαστηριακών χώρων) και συστάδες τάφων, κτιστών κιβωτιόσχημων και κεραμοσκεπών, οι οποίοι ανάγονται από τον 6ο ως τον 13ο αι. μ. Χ.

Από την πρώτη συγκέντρωση του ανασκαφικού υλικού, παρατηρείται ένας αριθμός θραυσμάτων γυάλινων αντικειμένων χρηστικού χαρακτήρα, κυρίως φουσητών χειροποίητων σκύφων, φιαλών, κυπέλλων, κανδυλών και υαλοπινάκων, κατασκευασμένων με την τεχνική της εμφύσησης είτε με τη χρήση μήτρας, τα οποία φαίνεται ότι συνδέονται με τον χώρο της χριστιανικής λατρείας. Η ομάδα των γυαλίνων από τον Θεολόγο Ρόδου, πιστεύουμε ότι είναι σημαντική για την ιστορία του γυαλιού στην ελληνική επικράτεια κατά την Υστερη Αρχαιότητα ως και τους Βυζαντινούς χρόνους, αν αναλογισθούμε ότι τα αντίστοιχα δημοσιευμένα ανασκαφικά σύνολα είναι λιγοστά και τα προβλήματα της έρευνας για τις υαλουργικές και υαλοκατασκευαστικές δραστηριότητες πολλά και δυσεπίλυτα.

Στα πλαίσια της παρούσας εργασίας, εκτός της τυπολογικής ταξινόμησης που επιχειρείται, συνεξετάζονται και συγκρίνονται τα γνωστά

σύνολα γυάλινων αντικειμένων από τον ελλαδικό γεωγραφικό χώρο και την Μεσόγειο. Επισημαίνονται σχέσεις με τα μεγάλα υαλοτεχνικά κέντρα από την Ανατολή και διατυπώνονται απόψεις σχετικά με την εργαστηριακή προέλευση των εξεταζόμενων αντικειμένων, είτε ως προϊόντα ενός περιφερειακού εργαστηρίου που άκμασε στην Ιαλυσία, είτε ως εισηγμένες παραγωγές του ακμάζοντος παλαιοχριστιανικού και βυζαντινού υαλουργείου της Ρόδου.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΣΑΜΑΚΔΑ

Η ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ ΣΤΟΝ ΣΚΥΛΙΤΖΗ ΤΗΣ ΜΑΔΡΙΤΗΣ

Ο κώδικας *Matritensis Vitr. 26-2*, ευρύτερα γνωστός ως "Σκυλίτζης της Μαδρίτης", έχει απασχολήσει κατά καιρούς πολλούς ερευνητές (S.C. Estorpañan, A. Grabar, I. Senckenko, N. Wilson, M. Re, N. Οικονομίδης κ.α.) κυρίως λόγω της δυσκολίας εντοπισμού του βιβλιογραφικού εργαστηρίου, που το παρήγαγε, και της χρονολόγησής του. Από τα παλαιογραφικά και μόνο δεδομένα το χειρόγραφο μπορεί σήμερα να τοποθετηθεί τοπικά στη Ν. Ιταλία και χρονικά στο 12^ο - 13^ο αι., χωρίς όμως να μπορεί ακόμη να μπορεί να ενταχθεί ικανοποιητικά στην τέχνη του χώρου αυτού στα συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια. Παρόλο που για τα προβλήματα αυτά δεν έχει βρεθεί μέχρι σήμερα μία ικανοποιητική απάντηση, μπορούμε να στρέψουμε την προσοχή μας στο είδος της εικονογράφησης του χειρογράφου, που είναι και το στοιχείο εκείνο, που κάνει το εξεταζόμενο αντικείμενο τόσο διάσημο. Το χειρόγραφο αποτελεί τη μοναδική σωζόμενη εικονογραφημένη χρονογραφία στην ελληνική γλώσσα από τη βυζαντινή περίοδο. Η ιδιαίτερη σημασία του κώδικα έγκειται στη σπανιότητα της απεικόνισης ιστορικών σκηνών στη βυζαντινή τέχνη γενικότερα.

Οι μικρογραφίες που συνοδεύουν ένα ιστορικό κείμενο θα πρέπει να ειδωθούν και οι ίδιες ως αυτόνομες ιστορικές μαρτυρίες. Η εξέταση όμως των μικρογραφιών του Σκυλίτζη της Μαδρίτης, φανερώνει ότι ο βαθμός ιστορικότητας τους δεν είναι πάντα ο αναμενόμενος. Σ' αυτό το συμπέρασμα για παράδειγμα μας οδηγεί η μελέτη του τρόπου απεικόνισης των βυζαντινών ναών.

Στο Σκυλίτζη της Μαδρίτης απεικονίζεται μία σειρά από εκκλησίες και μονές, τόσο γνωστές όσο και άγνωστες, που είτε σώζονται ακόμη είτε μας παραδίδονται μέσω των γραπτών πηγών. Στην ανακοίνωση θα επικεντρώσω το ενδιαφέρον μου στον τρόπο απεικόνισης δύο πολύ γνωστών μνημείων της Κων/πολης, της Αγ. Σοφίας και των Αγ. Αποστόλων. Από την εξέταση των σχετικών μικρογραφιών προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

- Οι απεικονίσεις είναι ανακριβείς. Τα αρχιτεκτονήματα που παρουσιάζονται είναι πολύ απομακρυσμένα από την ιστορική πραγματικότητα, ενώ στην περίπτωση της Αγ. Σοφίας παρατηρείται το φαινόμενο, ότι το κύριο χαρακτηριστικό της -ο επιβλητικός τρούλλος- αγνοείται συστηματικά, παρά το ότι ήταν ως μοναδικό αρχιτεκτονικό επίτευγμα πασίγνωστος σε Ανατολή και Δύση.
- Για την απεικόνιση της Αγ. Σοφίας δεν χρησιμοποιείται ένας σταθερός εικονογραφικός τύπος, κάτι που εξηγείται εν μέρει από το γεγονός ότι η

εικονογράφηση του κώδικα έγινε από τουλάχιστον πέντε διαφορετικούς μικρογράφους. Ο βυζαντινός καλλιτέχνης χρησιμοποιεί τρεις ξεχωριστούς τύπους, ενώ οι δυτικότροποι χρησιμοποιούν ο καθένας έναν δικό του σταθερό τύπο.

- Το πρότυπο για την απεικόνιση της Αγ. Σοφίας και των Αγ. Αποστόλων δε θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να είναι ο υποτιθέμενος κων/πολίτικος Σκυλίτζης ή τα ίδια τα μνημεία. Οι σχετικές μικρογραφίες του κώδικα της Μαδρίτης φανερώνουν καθαρά μία έντονη δυτική επίδραση. Παρόλο που τα αρχιτεκτονήματα αποπνέουν μία αίσθηση του φανταστικού, βρίσκουμε συγκεκριμένα στοιχεία της ρωμανικής αρχιτεκτονικής.

Το ερώτημα που γενάται εύλογα είναι, γιατί οι μικρογράφοι του Σκυλίτζη της Μαδρίτης απομακρύνονται τόσο από την ιστορική πραγματικότητα. Πρόκειται α) για συνειδητή επιλογή, β) για αδιαφορία, που δηλώνει ταυτόχρονα μια διαφορετική αντίληψη για την ιστορία ή γ) για απλή άγνοια της ιστορικής πραγματικότητας:

Ο τρόπος της απεικόνισης των βυζαντινών ναών στον Σκυλίτζη της Μαδρίτης γίνεται σίγουρα εύκολα κατανοητός, αν υποθέσουμε πως ο *Matritensis* δε στηρίχθηκε στο υποτιθέμενο κων/πολίτικο πρότυπο. Πολλά στοιχεία στο χειρόγραφο τού προσδίδουν έναν πειραματικό χαρακτήρα (π.χ. ο μεγάλος αριθμός παρανοήσεων ή λαθών). Η υπόθεση όμως, πως ο Σκυλίτζης της Μαδρίτης είναι ένα χειρόγραφο που εικονογραφήθηκε για πρώτη φορά, προσκρούει σε αζεπέραστα μέχρι στιγμής παλαιογραφικά προβλήματα, έτσι ώστε το θέμα αυτό θα έπρεπε προς το παρόν να παραμείνει ανοικτό.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ε. ΤΣΟΥΡΗΣ - ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ Γ. ΚΟΛΙΑΣ

Η ΥΔΡΕΥΣΗ ΣΤΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΠΟΛΕΙΣ, Ζ' - ΙΕ' αί.:
ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΗΓΕΣ.

Ἡ ὑδρευση τῶν βυζαντινῶν πόλεων ἔχει ἀπασχολήσει τοὺς μελετητὲς μόνο σέ σχέση μετὰ συγκεκριμένους πόλεις ἀλλὰ δὲν ἔχει γίνει μέχρι σήμερα ἀντικείμενο συνθετικῆς θεώρησης.

Ἡ ἀνακοίνωση περιλαμβάνει τμῆμα τοῦ ὕλικου ποὺ συγκεντρώνεται στὰ πλαίσια μιᾶς εὐρύτερης ἔρευνας μετὰ ἀντικείμενο τὴν ἐξασφάλιση καὶ τὴ χρήση τοῦ νεροῦ ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸν Ζ' ὡς τὸν ΙΕ' αἰῶνα. Παρουσιάζονται συνοπτικὰ οἱ πληροφορίες ποὺ ἔχουν ἐντοπισθεῖ στὸ παρὸν στάδιο τῆς ἔρευνας σχετικά μετὰ τὴν ὑδρευση στὶς βυζαντινὲς πόλεις κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο.

Οἱ πηγὲς νομοθετικοῦ περιεχομένου, ἐνῶ γιὰ τὴν προγενέστερη περίοδο εἶναι πλούσιες σέ πληροφορίες, γιὰ αὐτὴν ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ δὲν βοηθοῦν ἀρκετὰ, ἀφοῦ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον περιλαμβάνουν παλαιότερες ρυθμίσεις, οἱ ὁποῖες προφανῶς, ἂν συνέχισαν νὰ ἰσχύουν, ἀφοροῦσαν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὴν Κωνσταντινούπολη.

Πιὸ ἐνδιαφέρουσες εἶναι ὀρισμένες διατάξεις τῶν στρατιωτικῶν ἐγχειριδίων, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν στὰ κριτήρια ἐπιλογῆς ὀχυρῶν θέσεων γιὰ τὴν ἐγκατάσταση στρατοπέδου ἢ ἀναφέρονται στὸ ἐνδεχόμενο πολιορκίας. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ ἐξασφάλιση νεροῦ ἀποτελοῦσε πρωταρχικὴ μέριμνα. Ὅρισμένες ἀναλογίως διαπιστώνει κανεὶς μελετώντας τὰ προβλήματα τῆς ὑδρευσης τῶν ὀχυρωμένων βυζαντινῶν πόλεων.

Σέ ἱστοριογραφικὰ κείμενα περιλαμβάνονται σποραδικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ὑδρευση πόλεων, κυρίως ὅταν γίνεται λόγος γιὰ συγκεκριμένα ἱστορικὰ γεγονότα, ὅπως εἶναι πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις· ἐπίσης σέ βίους ἁγίων καὶ μοναστηριακὰ τυπικὰ γίνεται λόγος γιὰ ἔργα ὑδρευσης μονῶν, τὰ ὁποῖα πιθανῶς σέ ὀρισμένες περιπτώσεις συνέβαλλαν στὴν ὑδρευση τῶν πόλεων.

Τὸ κυρίως ὕλικό δὲμας παρέχουν οἱ δημοσιεύσεις ποὺ ἀφοροῦν σέ βυζαντινὲς πόλεις ἢ σέ μεμονωμένες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες· ἡ συνθετικὴ ἀξιοποίηση τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν ἐπιτρέπει τὴν κατ' ἀρχὰς συναγωγή ὀρισμένων συμπερασμάτων.

Γιὰ τὴν ὑδρευση τῶν κατοικίων καὶ τῆς φρουρᾶς μιᾶς πόλης ἀξιοποιούνταν παρακείμενα ποτάμια ἢ λιμναῖα ὕδατα καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πηγαῖα ἢ ὄμβρια ὕδατα. Σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ἴσως χρησιμοποιούνταν παλαιότερα ὑδρευτικὰ ἔργα. Τὰ νερά τῶν ὑδραγωγείων καὶ τῆς βροχῆς συγκεντρώνονταν σέ δεξαμενὲς ποικίλης χωρητικότητας. Δεξαμενὲς εὐρίσκονταν στὴν ἀκρόπολη, στὰ μοναστήρια καὶ στὰ σπίτια μιᾶς βυζαντινῆς πόλης. Δημόσιες δεξαμενὲς ἐξυπηρετοῦσαν ἀδιακρίτως ὅλους τοὺς κατοικοὺς τῆς πόλης. Ὑδραγωγεῖα, ὄμβροδέκτες, φρέατα καὶ πηγὲς ἐξασφάλιζαν μία

σχετική επάρκεια στη φρουρά της ακρόπολης και στους κατοίκους της πόλης. Έκτός αὐτῶν ἀναφέρονται ἀμυντικά ἔργα πού σκοπό εἶχαν νά ἐξασφαλίσουν τήν ἀβλαβή προσπέλαση σέ ποτάμια καί πηγαῖα ὕδατα. Δίκτυα ὕδρευσης μέσα σέ βυζαντινές πόλεις δέν εἶναι γνωστά παρά μόνο σέ πολύ σπάνιες περιπτώσεις. Τά ἔργα ὕδρευσης δέν μπορεῖ κανεῖς νά πεῖ κανεῖς ὅτι σφράγιζαν μέ τήν παρουσία τους τή μορφή τῶν βυζαντινῶν πόλεων.

ΓΑΥΠΤΑ ΣΕ ΔΕΥΤΕΡΗ ΧΡΗΣΗ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ

Μελετώντας, στα πλαίσια της διατριβής μου, τα μεσοβυζαντινά ανάγλυφα που σώζονται στην Ηπειρο, εντόπισα πολλά γλυπτά σε δεύτερη χρήση. Από αυτά πρέπει να διακρίνουμε αφενός τα παλαιοχριστιανικά που έχουν χρησιμοποιηθεί εκ νέου κατά τη διάρκεια της μεσοβυζαντινής περιόδου, αφετέρου τα βυζαντινά που επαναχρησιμοποιήθηκαν σε μεταγενέστερους χρόνους.

Στη πρώτη κατηγορία ανήκει το γνωστό πολύλοβο κιονόκρανο που φυλάσσεται στο αρχαιολογικό μουσείο της Νικόπολης. Όπως έχει σημειωθεί και από την C. Barsanti, πρόκειται για παλαιοχριστιανικό γλυπτό από μάρμαρο Νικόπολης που είχε ξαναδουλευτεί κατά τη διάρκεια της μεσοβυζαντινής περιόδου. Μία ανάλογη περίπτωση δεύτερης χρήσης γλυπτών διαπιστώνεται στο καθολικό της μονής του Αγίου Νικολάου στο Μεσοπόταμο της Ν. Αλβανίας. Πρόκειται για τέσσερα κιονόκρανα ευρισκόμενα στο χώρο του κυρίως ναού. Παρατηρώντας τη μία όψη ενός από αυτά, η οποία είναι διακοσμημένη με ωά και σπείρα, καταλήξαμε στο συμπέρασμα πως το συγκεκριμένο – και ίσως και τα υπόλοιπα τρία – είναι ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Δύο άλλα παραδείγματα γλυπτών σε δεύτερη χρήση παρατηρήθηκαν στη περιοχή της Άρτας. Στην επάνω πλευρά του επιθήματος ενός κιονόκρανου που βρίσκεται στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου της Ροδιάς εμφανίζεται μία ζωφόρος με οδοντώσεις. Η λεπτομέρεια αυτή επιτρέπει να υποθέσουμε πως ο γλύπτης ξαναχρησιμοποίησε ένα παλαιοχριστιανικό γλυπτό. Η ίδια πρακτική δεύτερης χρήσης έχει διαπιστωθεί και στον Άγιο Δημήτριο του Κατσούρη. Στην πίσω πλευρά ενός θραύσματος θωρακίου, που βρίσκεται εντοιχισμένο στο κώδωνοστάσιο, έχει λαξευτεί ανάγλυφο πλαίσιο. Η γλυφή αυτή αποδεικνύει τη δεύτερη χρήση του θωρακίου, που, πιθανότατα συνέβη στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

Όλες αυτές οι περιπτώσεις επαναχρησιμοποιημένων γλυπτών μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως οι γλύπτες αντιμετώπιζαν έλλειψη υλικών κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Αν πάρουμε υπόψη μας τη γεωλογική σύσταση της περιοχής της Ηπείρου, που δεν χαρακτηρίζεται από πετρώματα μαρμάρου, τότε η έλλειψη αυτή καθιστά ακόμα πιο ενδιαφέρουσα τη μελέτη της αρχιτεκτονικής γλυπτικής της περιοχής : αντιμετώπι με τη σπανιότητα εύρεσης μαρμάρου, οι γλύπτες υποχρεώθηκαν να

βρουν λύσεις στο πρόβλημα. Μία από αυτές υπήρξε η δεύτερη χρήση των παλαιότερων αναγλύφων. Η γεωγραφική θέση φαίνεται, επίσης, να έχει ωθήσει προς την πρακτική αυτή : η εισαγωγή μαρμάρου στην Ήπειρο, περιοχή ιδιαίτερα ορεινή και επομένως δυσπρόσιτη, ήταν αναμφίβολα δύσκολη και πολύ ακριβή. Για τους γλύπτες ήταν πιο εύκολο και πιο οικονομικό να χρησιμοποιήσουν ένα υλικό που βρισκόταν ήδη εκεί επί τόπου.

Η δεύτερη κατηγορία επαναχρησιμοποίησης περιλαμβάνει πολλά ανάγλυφα με διακόσμηση μεσοβυζαντινού ύφους, που είναι ενσωματωμένα στις προσόψεις των εκκλησιών του 13ου αιώνα (περίοδο ακμής του δεσποτάτου), αλλά και των μεταβυζαντινών χρόνων. Πληθώρα από τα ανάγλυφα αυτά βρίσκεται στην περιοχή της Άρτας. Τα συναντούμε στους ναούς της Αγίας Θεοδώρας, του Αγίου Μερκουρίου, του Αγίου Δημήτριου του Κατσούρη και στα καθολικά των μονών της Κάτω Παναγιάς, των Βλαχερνών και της Παναγίας της Κορωνησίας. Έξω από την περιοχή της Άρτας, η επαναχρησιμοποίηση αναγλύφων είναι σπανιότερη. Εντούτοις, ανακάλυψα μερικά κομμάτια σε δεύτερη χρήση στη μεταβυζαντινή εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Λύγγο, λίγα χιλιόμετρα νοτιοδυτικά από τα Ιωάννινα. Δύο ανάγλυφα από γύψο είναι ενσωματωμένα στην επάνω πλευρά της νότιας πρόσοψης της εκκλησίας. Η επιλογή του γύψου πρέπει να συνδεθεί με την έλλειψη μαρμάρου που παρατηρείται στην περιοχή, γεγονός που οδήγησε, όπως ήδη έχει αναφερθεί, στην επαναχρησιμοποίηση παλαιότερων γλυπτών. Αντιμέτωποι με την έλλειψη του υλικού αυτού, οι γλύπτες φαίνεται να έχουν βρει μια δεύτερη λύση στο πρόβλημα, χρησιμοποιώντας το γύψο σαν "ersatz" του μαρμάρου.

Ο αυξημένος αριθμός επαναχρησιμοποιημένων γλυπτών στη μεσοβυζαντινή περίοδο μαρτυρεί την έλλειψη μαρμάρου στην Ήπειρο. Παρά τη δυσκολία όμως αυτή, οι γλύπτες επέδειξαν μεγάλη επινοητικότητα προσαρμόζοντας το νέο διάκοσμο στα σχήματα και το θεματολόγιο των παλαιότερων αναγλύφων, λαξεύοντάς τα, κάποιες φορές, στα απαιτούμενα μεγέθη. Ειδικότερα, τη διαδικασία αυτή μαρτυρούν τα κιονόκρανα της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου στο Μεσσόποταμο, όπως και αυτό που εκτίθεται στο μουσείο της Νικόπολης. Όσον αφορά τα βυζαντινά ανάγλυφα που επαναχρησιμοποιήθηκαν αργότερα, η διάταξή τους δεν πρέπει να συγχέεται με την αρχική τους χρήση. Η επαναχρησιμοποίηση των αναγλύφων αυτών αποκτά πλέον αισθητική αξία και δεν συνδέεται με την έλλειψη υλικού.

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Γ. ΦΟΥΝΤΑΣ

ΣΚΑΡΙΦΟΣ ΚΑΙ ΔΟΜΙΚΗ ΧΑΡΑΞΗ ΤΗΣ ΚΑΤΟΨΗΣ ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΟΥ ΠΡΩΤΑΤΟΥ

Στο Ε' Συμπόσιο της Χ.Α.Ε. (1985), σε ανακοίνωση με τίτλο «Η τυπολογία της πρώτης φάσης του Πρωτάτου», είχαμε παρουσιάσει μια σειρά παρατηρήσεων επί της δομής, που φανέρωναν, αντίθετα από την επικρατούσα άποψη, ότι το έργο του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτου ήταν η οικοδόμηση ενός καινούργιου ναού με σταυροειδή εξ υπαρχής διάρθρωση και όχι η μετατροπή προϋπάρχουσας τρίκλιτης βασιλικής, σε σταυρόσχημη. Την εξακρίβωση αυτή υποστηρίζει η παρούσα, με βάση τη δομική χάραξη της κάτοψης.

1. Οι αποκλίσεις από τη γεωμετρική κανονικότητα στις κατόψεις Βυζαντινών κτισμάτων, συνήθως αποθαρρύνουν τη διερεύνηση για την αναγνώριση προϋπάρχοντος οργανωμένου σχεδίου (*σκαρίφου*), του οποίου η εφαρμογή αστόχησε στην ακρίβεια. Στο Πρωτάτο, με την πρώτη ματιά, είναι ευδιάκριτη η ασυμμετρία ως προς τον διαμήκη άξονα της κάτοψης, καθώς και η απόκλιση της περασιάς του Α. τοίχου από την οφειλόμενη καθετότητα προς τον προαναφερθέντα άξονα. Πρέπει όμως, γι' αυτές και άλλες ακανονιστίες, να σπεύσουμε να συμπεράνουμε ότι δεν υπήρξε προσχεδιασμένη οργάνωση της κάτοψης;

2. Είναι ήδη σε συγκεκριμένα παραδείγματα ναών διαπιστωμένο, ότι ο αρχιτέκτων, προνοούσε, πριν αποκρυσταλλώσει τις λειτουργικές, αισθητικές και κατασκευαστικές σχέσεις σε οριστικό σχέδιο (*σκάριφο*), να συνδυάζει επίσης σ' αυτό και μιάν απλότητα, σαφήνεια και ακεραιότητα μετρικών σχέσεων και μεγεθών. Αυτό φαίνεται πως ταίριαζε «αδεολογικά» στο χαρακτήρα του κτίσματος, αλλ' οπωσδήποτε, ταυτόχρονα, εξυπηρετούσε και μιάν εντελώς πρακτική ανάγκη: την ευχερή μεταφορά του σχεδίου στο έδαφος. Μια πρόσφορη, προς την κατεύθυνση αυτή, «μέθοδος», ήταν η επιλογή και τήρηση σαν modulus μιας συγκεκριμένης «μονάδας μήκους» που επαναλαμβάνεται σε απλά πολλαπλάσια ή υποπολλαπλάσια. Ετσι εισάγονται στο σχέδιο (και στο κτίσμα) σχέσεις απλών αριθμητικών αναλογιών 1:2:3 κλπ.

3. Για την χάραξη της κάτοψης στο έδαφος χρειάζονται δύο γεω-μετρικά «όργανα»: Ένα «μέτρο» μέτρησης μηκών και ένα ορθογώνιο τρίγωνο για τον σχηματισμό ορθών γωνιών. Στο Πρωτάτο χρησιμοποιήθηκε και για τις δύο αυτές ανάγκες το ίδιο γεω-μετρικό «όργανο», που μάλιστα εισάγει λανθανόντως και την ανθρώπινη κλίμακα στο κτίσμα. Πρόκειται για το μνημονεύμενο σε βυζαντινά κείμενα *δωδεκαόργυιον σχοινίον*: «...λαβών τοίνυν κάλαμον ποιήσον οργυιάς και μέτρει μετά σχοινίου δωδεκαοργυίου την γήν...» Με το ίδιο σχοινί, ενώνοντας τα δύο άκρα του, σχηματιζόταν τρίγωνο με πλευρές μήκους 3,4 και 5 οργυιών ($3+4+5=12$). Τις πλευρές ετάνυζαν ισάριθμοι εργάτες κρατώντας το

σχοινιά απ' τις κορυφές του τριγώνου, το οποίο κατά μαθηματική αιτιότητα, γνωστή απ' τα αρχαία χρόνια, προέκυπτε ορθογώνιο.

4. Στο Πρωτάτο διαπιστώνονται τα εξής: **α.** Η χάραξη στο έδαφος άρχισε από το κεντρικό τετράγωνο πλευράς 4 οργυιών που γίνεται ο «σχεδιαστικός» πυρήνας γύρω από τον οποίο αρθρώνονται—ως προς σχήμα αναφοράς— τα υπόλοιπα σχήματα της κάτοψης. **β.** Το ορθογώνιο τρίγωνο εφαρμοζόμενο διαδοχικά στην Α. και Ν. πλευρά του κεντρικού τετραγώνου, οριοθετεί τις εξωτερικές περασιές των αντιστοιχών περιμετρικών τοίχων, σε απόσταση 3 οργυιών. Ανάλογο τρόπο χάραξης επισημάναμε στο λεγόμενο Kalenderhane Camii. **γ.** Εν τούτοις η γραφική αποκατάσταση του (πρότυπου) σκαρίφου είναι πιο εύκολο να επιτευχθεί, εάν προηγηθεί γεωμετρική «ανόρθωση» (καθετοποίηση) της κεκλιμένης Α. πλευράς του κεντρικού τετραγώνου και παράλληλα αποκατάσταση του εγκάρσιου άξονα στη σωστή του θέση. Σύμφωνα με τον αποκατεστημένο *σκάριφο*: **δ.** το συνολικό πλάτος του ναού προβλέφθηκε 10 οργυιές, **ε.** το πλάτος της κεραίας του σταυρού, 2 οργυιές, **στ.** οι χορδές του τόξου του Ιερού Βήματος και του Διακονικού είναι αντίστοιχα 3 και 1 οργυιά, **ζ.** το πάχος των τοίχων προβλέφθηκε 0,5 οργυιά. Για λόγους άγνωστους, πιθανολογούμενους, η Β. κεραία του κτίσματος έχει μικρότερο πλάτος από τη Ν. (πρβλ. Αγ. Τίτο Γόρτυνας).

5. Σχετικά με το μήκος της οργυιάς θα ήταν λάθος να περιμένει κανείς μια πάγια και γενικευμένη προτυποποίηση της μετρητικής μονάδας, με την έννοια που επικράτησε σήμερα. Η οργυιά ήταν κατ' εξοχήν και εξ' ορισμού (πρβλ. π.χ. Σου(ί)δα και Ησύχιο) ανθρωπομετρική μονάδα: «ει δ' άμφω τας χείρας εκτείνεις, ως και το στέρνον αυταίς συμμετρείν, οργυιά καλείται το μέτρον». Και είναι γνωστά χωρία από «οδηγίες» που παρέχονταν για την *ιδιόχηρη* κατασκευή του «μέτρου». Στο Πρωτάτο η οργυιά έχει μήκος 172,5cm.

6. Οτι τα *σχοινία* χρησιμοποιούνταν και για τη χάραξη θεμελίων, μαρτυρείται στο *Βίο* του συγχρόνου με τον άγιο Αθανάσιο τον Αθωνίτη, οσίου Νίκωνος του «μετανοείτε», καθώς και σε χωρίο στο έργο «Περί της Ουρανού Ιεραρχίας» Διονυσίου του Αρεοπαγίτη.

7. Με την πιστοποίηση του σταυρόσχημου της διάταξης τόσο στην αφετηριακή στάθμη της θεμελίωσης—από την δομική χάραξη της κάτοψης—όσο και στην υψηλή στάθμη των παραθύρων του αρχικού «φωταγωγού»—με την επισήμανση (βλ. πρώτη ανακοίνωση) ιχνών ομόλογων παραθύρων και στην εγκάρσια κεραία (Βόρεια) του σταυρού—τεκμηριώνεται η γενική εξ αρχής σταυροειδής διάθρωση του όλου οικοδομήματος. Καθώς προκύπτει απ' την έρευνα μας είχε ξύλινη στέγη και μορφή αναπαραστάσιμη (προσεχώς).

ΝΙΚΟΛΑΣ ΦΥΣΣΑΣ

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ UBISI ΣΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ:

ΤΡΙΑΔΟΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΙ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΚΟΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΣΕ ΕΝΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΟ
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ.

Η Μονή του Αγίου Γεωργίου Ubisi στη Δ. Γεωργία ιδρύθηκε από τον άγιο Γρηγόριο, επίσκοπο της Handzta, κατά τον 9ο αιώνα, οπότε πιθανώς και χρονολογείται ο αρχικός πυρήνας του καθολικού, απλή καμαροσκεπής αίθουσα με μεγάλη αψίδα στα ανατολικά.

Ο πυρήνας αυτός είναι κατάγραφος από τοιχογραφίες που εκτελέστηκαν σύμφωνα με επιγραφικές μαρτυρίες από τον ζωγράφο Γεράσιμο, "μαθητή του Δαμιανού" (πιθανόν του χορηγού ή εμπνευστή του έργου), και που θα πρέπει να τοποθετηθούν στο γ' τέταρτο του 14ου αιώνα.

Καθώς η καμάρα του ναού χωρίζεται από δύο σφενδόνια σε τρία μέρη, τα ισάριθμα κλειδιά καταλαμβάνουν μέσα σε μετάλλια ο Χριστός ως Παλαιός τῶν Ἡμερῶν, ο Χριστός στον τύπο του Παντοκράτορος και η Εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος.

Από παλαιότερα γνωρίζουμε τριαδολογικές παραστάσεις σε θόλους ναών (πρβλ. νάρθηκα Κουμπελίδικης στην Καστοριά, Μεταμόρφωση Πυργίου στην Εύβοια, Άγιο Πέτρο στο Bjelo Polje), τα συγγενέστερα όμως παραδείγματα προέρχονται από μνημεία της περιοχής της Αχρίδας: σε προδρομική μορφή από τον Άγιο Νικόλαο Bolnički (περ. 1337), σαφέστερα από το παρεκκλήσιο του Αγίου Γρηγορίου στον ναό της Περιβλέπτου (1364/5) και από μια σειρά οψιμότερων παραδειγμάτων.

Η περιστερά του Αγίου Πνεύματος κατευθύνεται προς την υποκείμενη παράσταση της Βαπτίσεως και συνδέει την τριαδολογική σύνθεση με την

ανάτερη ζώνη των παραστάσεων. Αν και η ανάπτυξη του προγράμματος των ευαγγελικών σκηνών ακολουθεί αριστερόστροφη φορά, σημείο εκκίνησης είναι το Β.Α άκρο της καμάρας. Κατ'αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται συσχετισμός των παραστάσεων προς τα εικονιζόμενα πρόσωπα-σύμβολα της Τριάδος, ιδίως στο δυτικό τμήμα όπου η Εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος εικονίζεται σε άμεση γειτνίαση με την Βάπτισμα, την Μεταμόρφωση και την Πεντηκοστή, τις τρεις βασικές Πνευματοφάνειες της Καινής Διαθήκης.

Με την τριαδολογική σύνθεση του θόλου επιχειρείται μια σύνθεση άψογης Ορθοδοξίας, όπου δεν εικονίζονται καθεαυτά τα πρόσωπα της Τριάδος αλλά τα υποστατικά τους ιδιώματα, κάτι που μας φέρνει κοντά στην προβληματική θεολογικών κειμένων, όπως αυτά του ιερομονάχου Ιεροθέου. Η σύνδεσή τους με τις υποκείμενες παραστάσεις είναι εκφραστική μιας θεολογικής σύνθεσης που εκφράζεται στην Τριαδολογία και ειδικότερα την Πνευματολογία του 14ου αιώνα.

Αντίστοιχης πνοής είναι και η οργάνωση του εικονογραφικού προγράμματος της αψίδας, όπου σε ενιαία ζωφόρο εικονίζονται η Μετάδοση και η Μετάληψη με την παράσταση του Μυστικού Δείπνου ανάμεσά τους.

Εμπλουτισμός της εικονογραφίας των αψίδων με σαφή προσανατολισμό τον τονισμό του ευχαριστιακού ρεαλισμού μάς είναι γνωστός από ευάριθμα παλαιολόγια μνημεία. Σκηνές από τον κύκλο της Γεννήσεως (Ματεϊό), ο κύκλος των εορτών με προτίμηση στην παράσταση του Δείπνου εις Εμμαούς (Άγιος Νικόλαος Αργεξ, Καλενιό), παλαιοδιαθηκικές σκηνές (Αργεξ και Λίηνη Γεωργίας), αποτελούν την εικαστική έκφραση του ίδιου ηρωχαστικού θεολογικού πνεύματος που γέννησε το έργο του ιερού Καβάσιλα και που στο Ubisi εκφράστηκε με τρόπο που δεν βρίσκει κάποιο παράλληλό του παρά μόνο στην απεικόνιση του Δείπνου στο τεταρτοσφάιριο της αψίδας της κρητικής Μονής Βροντησίου (ά τρίτο 14ου).

Ο ΝΑΪΣΚΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΘΕΟΔΩΡΑΣ ΣΤΟΝ ΒΑΣΤΑ ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΕΩΣ

Ο ναΐσκος της Αγίας Θεοδώρας βρίσκεται στο μέσον περίπου της διαδρομής της επαρχιακής οδού που συνδέει το χωρίον Βάστα της επαρχίας Μεγαλοπόλεως του Ν. Αρκαδίας με το Δασοχώρι του Ν. Μεσσηνίας, στην δεξιά όχθη του χειμάρρου, που ονομάζεται Χάραδρος και που σχηματίζεται στο βάθος της βραχώδους ρεματιάς της περιοχής. Ο Χάραδρος κατευθύνεται νοτιότερα προς την Μεσσηνία, όπου ενώνεται με τον ποταμό Πάμισο.

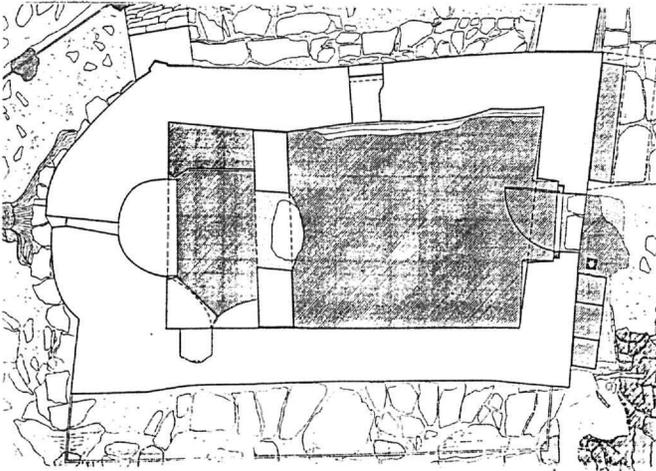
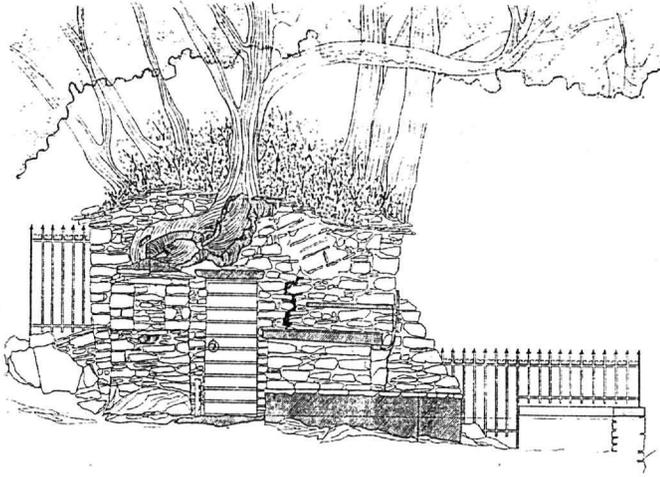
Πρόκειται για ναΐσκο, του τύπου τής μονόκλιτης θολωτής βασιλικής μικρών διαστάσεων, 3.50 x 6.50 μ. περίπου, το κυριώτερο χαρακτηριστικό του οποίου, στο οποίο οφείλεται και η μοναδικότητά του, είναι η ύπαρξη 17 περίπου μεγάλων και μικρών δένδρων, που αναπτύσσονται, κατά εντυπωσιακό τρόπο, στην στέγη του.

Εντύπωση προκαλεί, επίσης το γεγονός ότι οι ρίζες των δένδρων αυτών είναι σχεδόν αφανείς τόσο από το εξωτερικό όσο και από το εσωτερικό του ναΐσκου, πράγμα που σημαίνει ότι διέρχονται οπωσδήποτε διαμέσου της λιθόχιστης τοιχοποιίας του, μέσου πάχους 0.60 μ. Κάτω από τα θεμέλια του ναΐσκου υπάρχουν πηγές πόσιμου νερού, που ρέουν χειμώνα - καλοκαίρι και που θεωρούνται ως αγίασμα από τους πολυάριθμους προσκυνητές και επισκέπτες του μνημείου.

Στις εσωτερικές επιφάνειες του ναΐσκου σώζονται σήμερα αρκετά τμήματα τοιχογραφιών που όμως, λόγω των αλάτων και της αιθάλης αλλά και διαφόρων άλλων φθορών, είναι μάλλον δυσδιάκριτες ενώ άλλα μεγάλα τμήματα έχουν ήδη καταπέσει. Ο χώρος του ιερού χωρίζεται με λιθόκτιστο τέμπλο και η Αγία Τράπεζα είναι ενσωματωμένη στην κόγχη, που είναι κυκλική τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά. Η τοιχοποιία του ναΐσκου είναι από αργολιθοδομή εκτός ορισμένων σημείων όπου απαντώνται τεμάχια δόμων από πωρόλιθο. Ο ημικυλινδρικός θόλος του ναΐσκου καθώς και το τόξο της πύλης του ιερού αποτελείται από λαξευτούς θολίτες από πωρόλιθο. Στον δυτικό τοίχο, πάνω και δεξιά της εισόδου, είναι εντοιχισμένο τμήμα πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας. Η επικάλυψη της δικλινούς στέγης του ναΐσκου και της αψίδας του ιερού γίνεται από σχιστόπλακες, που, λόγω της ύπαρξης των 17 δένδρων, παρουσιάζουν μεγάλη διατάραξη.

Το σπάνιο φαινόμενο της ύπαρξης των δένδρων, επάνω στην στέγη, και των πηγών του νερού, στα θεμέλια του ναΐσκου, η λαϊκή παράδοση το αναγνωρίζει ως θαύμα της Αγίας.

Παρά την μοναδικότητα και το αξιοπερίεργο του φαινομένου, το μνημείο είναι μέχρι σήμερα άγνωστο στην Επιστήμη. Τα όσα σχετικά έχουν γραφεί, κατά καιρούς, είτε περιορίζονται στην απλή περιγραφή είτε επεκτείνονται σε μάλλον υποθετικές ή και αυθαίρετες ιστορικές ή αγιολογικές ερμηνείες του φαινομένου.



ΑΘΗΝΑ ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΕΞΩ ΜΑΝΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Μετά το τέλος του αρχαίου κόσμου τα ιστορικά στοιχεία για την Εξω Μάνη είναι λίγα, ενώ μεγάλο διάστημα των βυζαντινών χρόνων παραμένει εντελώς σκοτεινό. Οι περισσότερες πληροφορίες για το διάστημα αυτό προέρχονται από τα **εναπαμείναντα υλικά τεκμήρια**, δηλαδή τους ναούς και τα κάστρα της περιοχής. Οι μέχρι σήμερα καταγραφές έχουν εντοπίσει στην Εξω Μάνη 35 ναούς χρονολογημένους με βεβαιότητα στους βυζαντινούς χρόνους, ενώ άλλοι 7 θα μπορούσαν να αναχθούν στην ίδια εποχή. Η παρούσα ανακοίνωση φιλοδοξεί να προσθέσει στον κατάλογο άλλα πέντε μνημεία, για τα οποία υπάρχουν ενδείξεις ότι είτε κρύβουν κάτω από μεταγενέστερες επεμβάσεις στοιχεία της αρχικής βυζαντινής τους φάσης είτε κτίσθηκαν κατά τη μεταβυζαντινή εποχή στη θέση βυζαντινών μνημείων.

1..Ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στο Πραστείο. Καθολικό μικρής μονής, μονόχωρο, καμαροσκέπαστο, με πλευρικά τυφλά αψιδώματα. Συγκαταλέγεται μεταξύ των δύο ναών αυτού του αρχιτεκτονικού τύπου, που εντοπίσθηκαν στην Εξω Μάνη, ενώ λόγω της στέγασής του αποτελεί μοναδικό παράδειγμα εκκλησιαστικού κτηρίου στην περιοχή. Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος, μαζί με τα εφαπτόμενα σ'αυτούς τυφλά τόξα, καλύπτονται από μονόριχτες στέγες, τοποθετημένες χαμηλότερα από τη δίριχτη, που στεγάζει τον ημικυλινδρικό θόλο. Μικρή κτητορική επιγραφή τοποθετεί την ανακαίνιση του κτηρίου το 1691. Ίσως εδώ η λέξη "ανακαινίσθη" να έχει την πραγματική της σημασία, γιατί η διαμόρφωση της ανατολικής και δυτικής όψης, το καλοσχεδιασμένο οξυκόρυφο τόξο του βόρειου τοίχου, καθώς και άλλες οικοδομικές και μορφολογικές λεπτομέρειες, θα μπορούσαν να τοποθετήσουν την ανέγερση της εκκλησίας στον 13ο αιώνα.

2..Μεταμόρφωση στην Καστάνιτσα. Τρίκλιτη βασιλική με τρούλλο και μεταγενέστερο ξυλόστεγο νάρθηκα. Κοσμείται με τοιχογραφίες 18ου αιώνα, οι οποίες φέρουν πολλές αφιερωτικές επιγραφές. Κάτω από το ασβέστωμα της νότιας όψης διακρίνεται κεραμοπλαστικός διάκοσμος, ο οποίος σε συνδυασμό προς την προς τα δυτικά έκκεντρη τοποθέτηση του τρούλλου της εκκλησίας, μας οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι στην ίδια θέση υπήρχε ένας μικρός σταυροειδής εγγεγραμμένος, ο οποίος επεκτάθηκε ανατολικά για να καλύψει τις ανάγκες του 18ου αιώνα.

3..Κοίμηση της Θεοτόκου στα Ξανθιάνικα Μηλιάς. Ημισύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος τετρακίονιος με επέκταση στα δυτικά. Οι τέσσερις κίονες είναι μαρμάρινοι, με οκταγωνική διατομή, και φέρουν κιονόκρανα μάλλον 12ου αιώνα. Ένας πέμπτος κίονας, σε δύο τεμάχια, ίδιας διατομής και διαστάσεων με αυτούς του ναού, είναι εντειχισμένος στις παραστάδες της πόρτας του νεκροταφείου, που βρίσκεται ανατολικά του ναού. Στο ίδιο νεκροταφείο φυλάσσεται μαρμάρινο γείσο. Μαρμάρινος λοξόστητος κοσμητής είναι εντειχισμένος στην δυτική παραστάδα της νότιας πόρτας της

εκκλησίας. Το ανακουφιστικό τόξο της ίδιας πόρτας, εσωτερικά, είναι πεταλόμορφο. Το πλήθος των μαρμάρινων βυζαντινών μελών, που βρίσκονται συγκεντρωμένα μέσα και γύρω από το ναό, το γεγονός ότι οι κίονες και τα κιονόκρανα αποτελούν ένα σύνολο και το πεταλόμορφο τόξο πάνω από τη νότια πόρτα υποδεικνύουν μάλλον την ύπαρξη ενός βυζαντινού ναού κρυμμένου κάτω από τις επεμβάσεις των μεταβυζαντινών και νεώτερων χρόνων.

4. **Άγιος Νικόλαος Καστάνιας.** Μονόχωρος δρομικός καμαροσκέπαστος με δύο ενισχυτικά τόξα σε παραστάδες και μεταγενέστερο ξυλόστεγο νάρθηκα. Στη νότια όψη είναι εντειχισμένα πολλά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη βυζαντινών χρόνων. Μεταξύ αυτών υπάρχουν πέντε κομμάτια λοξότητου κοσμήτη τέμπλου, τοποθετημένα τα δύο πάνω από την πόρτα του νάρθηκα και τα υπόλοιπα στη βάση του καμπαναριού. Στο επιπεδογλυφο κομμάτι, που βρίσκεται πάνω από την πόρτα του νάρθηκα, ο καθηγητής Ν. Δρανδάκης διάβασε την αρχή μιας επιγραφής, τη συνέχεια της οποίας εντοπίσαμε στη βάση του καμπαναριού. Επομένως τα δύο επιπεδογλυφα κομμάτια ανήκαν στον ίδιο κοσμήτη. Το γεγονός ότι τα υπόλοιπα τρία, με έξιεργο ανάγλυφο, έχουν όμοια διατομή με τα δύο πρώτα, καθώς και η συνύπαρξή τους στον ίδιο χώρο, μας οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι αποτελούσαν και αυτά τμήματα του ίδιου κοσμήτη ενός τέμπλου τοποθετημένου σε ναό αφιερωμένο στην Παναγία, κατά την επιγραφή. Στο ιερό του σημερινού ναού δύο λίθινα φουρούσια υποδεικνύουν ίσως τη θέση αρχικού μαρμάρινου τέμπλου προγενέστερου βυζαντινού ναού, που βρισκόταν στον ίδιο χώρο. Την υπόθεση αυτή υποστηρίζουν και δύο λαξεύματα, που διακρίνονται στα κατώφλια των θυρών της Πρόθεσης και του Διακονικού, τα οποία μοιάζουν με υποδοχές πεσσίσκων τέμπλου, καθώς και το διαφορετικό πλάτος των παραστάδων από τα ενισχυτικά τόξα, τα οποία μοιάζει να προστέθηκαν σε προϋπάρχουσα κατασκευή.

5. **Άγιος Ιωάννης Πλάτσας.** Σταυροειδής εγγεγραμμένος δικιόνιος, με κομψές αναλογίες. Τα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται από τεταρτοκυλινδρικούς θόλους. Στους εξωτερικούς τοίχους του ναού, στο δάπεδο, στο κτιστό τέμπλο, στο ιερό έχουν επισημανθεί πολλά μαρμάρινα γλυπτά βυζαντινών χρόνων σε 2η χρήση. Θα πρέπει σ' αυτά να προστεθούν δύο λαξεύματα, που διακρίνονται στα κατώφλια των πυλών της Πρόθεσης και του Διακονικού, τα οποία μάλλον προορίζονταν για την υποδοχή κιονίσκων τέμπλου με συμφυές στοιχείο πλαισίου βημοθύρων. Είναι αξιοσημείωτο, ότι τα λαξεύματα αυτά βρίσκονται σε ίση απόσταση από τους μακρούς τοίχους του ναού. Το πλήθος των γλυπτών των συγκεντρωμένων στον ίδιο ναό σε συνδυασμό με την ύπαρξη των λαξευμάτων θα πρέπει ίσως να μας οδηγήσει στην αναζήτηση του βυζαντινού ναού, από τον οποίο προέρχονταν τα μαρμάρινα μέλη, στην ίδια θέση με τον μεταβυζαντινό Άγιο Ιωάννη, ο φαίνεται ότι χρησιμοποίησε κάποια στοιχεία του προγενέστερου ναού, μεταξύ των οποίων τμήμα του δαπέδου του.

ΨΑΡΡΗ ΓΙΩΤΑ.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΗ ΡΟΔΟ:
Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΜΑΝΟΥΗΛ, ΙΕΡΕΑ ΚΑΙ ΣΑΚΕΛΛΙΟΝΑ ΡΟΔΟΥ.

Μια ενδιαφέρουσα πτυχή της ζωγραφικής του δευτέρου μισού του 17ου αι. στη Ρόδο, ανιχνεύεται μέσα από την εικονογραφική και τεχνοτροπική μελέτη δύο ζωγραφικών έργων: των τοιχογραφιών του ναού του αγ. Ιωάννη του Θεολόγου, στη θέση Κουφάς, στο Παραδείσι Ρόδου και του τριπτύχου με αριθμό καταγραφής 264, της Συλλογής της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου. Και τα δύο ζωγραφικά έργα φιλοτεχνήθηκαν από τον ίδιο ζωγράφο, τον ιερέα και σακελλίονα Ρόδου Μανουήλ και χρονολογούνται με ακρίβεια από επιγραφές: οι μεν τοιχογραφίες στα 1686, το δε τρίπτυχο στα 1677. Η μελέτη των έργων αυτών πιστεύουμε ότι συμβάλλει στην καλύτερη προσέγγιση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής του 17ου αι. στο νησί της Ρόδου.

Ο ναός του αγ. Ιωάννη στον Κουφά είναι ένα μονόχωρο, καμαροσκέπαστο οικοδόμημα, μικρών διαστάσεων, που στο ανατολικό τμήμα του απολήγει σε ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα. Η στέγασή του γίνεται με δύο καμάρες: η πρώτη καλύπτει το δυτικό τμήμα του ναού και η δεύτερη, χαμηλότερη σε ύψος από την πρώτη, το ανατολικό. Το Ιερό Βήμα καλύπτεται με τεταρτοσφαιρίο. Η παλαιότερη οικοδομική φάση του ναού χρονολογείται στον 13ο/14ο αι. και σ' αυτήν ανήκει το δυτικό τμήμα του. Στην περίοδο αυτή τοποθετούνται και οι παλαιότερες τοιχογραφίες που διατηρούνται στους δύο πλευρικούς τοίχους του δυτικού τμήματος. Στη νεότερη οικοδομική φάση, που τοποθετείται στον 17ο αι., ανήκει το ανατολικό τμήμα του ναού και ο ζωγραφικός του διάκοσμος, που χρονολογείται από επιγραφή στα 1686.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ανατολικού τμήματος της εκκλησίας διαμορφώνεται ως εξής: Στην αψίδα απεικονίζεται η Δέηση και στον ημικύκλιονδρο της κόγχης τέσσερις Ιεράρχες και δύο διάκονοι. Πρόκειται για τους αγ. Σπυρίδωνα τον Θαυματουργό, Ιωάννη τον Χρυσόστομο, Βασίλειο τον Μέγα και Γρηγόριο τον Θεολόγο. Οι Ιεράρχες πλαισιώνονται από τον αγ. Στέφανο τον Πρωτομάρτυρα στα αριστερά και τον αγ. Ρωμανό, πιθανότατα, στα δεξιά. Στο βόρειο τοίχο του Ιερού Βήματος εικονίζεται η Θυσία του Αβραάμ και κάτω από αυτήν, μέσα σε μια μικρή κόγχη, η Ακρα Ταπείνωση. Στο νότιο τοίχο του Ιερού Βήματος απεικονίζεται ο αγ. Σίλβεστρος, Πάπας Ρώμης και στην ανατολική καμάρα η Ανάληψη του Χριστού. Στον κυρίως ναό οι σκηνές απλώνονται σε όλη την επιφάνεια της καμάρας, που χωρίστηκε για τον σκοπό αυτό σε δεκαέξι διάχωρα. Για τη διάταξη τους ακολουθήθηκε το σύστημα των επάλληλων ζωνών όπου οι σκηνές περιβάλλονται με κόκκινη ταινία. Πρόκειται ουσιαστικά για τρεις ζώνες, καθώς η χαμηλότερη είναι σήμερα ολοκληρωτικά κατεστραμμένη. Στην πρώτη και δεύτερη ζώνη απεικονίζονται σκηνές από τη ζωή του Χριστού και της Παναχίας. Στο ανατολικό άκρο της δεύτερης ζώνης εικονίζεται ο αγ. Ιωάννης ο Θεολόγος, πάτρονας του ναού, μαζί με τον μαθητή του Πρόχορο. Η κατώτερη ζώνη και των δύο πλευρικών τοίχων διακοσμείται με μορφές αγίων.

Ειδικότερα, το Δωδεκάορτο έχει τοποθετηθεί στην πρώτη και δεύτερη ζώνη του βορείου και νοτίου τοίχου του ναού. Ο κύκλος είναι ελλειπής, καθώς παραλείπονται η Μεταμόρφωση και η Κοίμηση της Θεοτόκου. Η διήγηση ξεκινά από την ανώτερη ζώνη του νοτίου τοίχου, όπου απεικονίζονται ο Ευαγγελισμός και η Γέννηση του Χριστού και συνεχίζεται στην ανώτερη ζώνη του βορείου τοίχου με την Υπαπαντή και τη Βάπτιση. Η Σταύρωση και η

Ανάσταση τοποθετήθηκαν στη δεύτερη ζώνη του βορείου τοίχου του ναού, ενώ στην ανώτερη του ίδιου τοίχου απεικονίστηκε η Πεντηκοστή. Από τον κύκλο των Θαυμάτων επιλέχθηκε μόνο ο Γάμος στην Κανά της Γαλιλαίας και τοποθετήθηκε στην ανώτερη ζώνη του βορείου τοίχου. Στη δεύτερη ζώνη του νοτίου τοίχου τοποθετήθηκαν σκηνές από τη θεματολογία των Παθών. Πρόκειται για την Ανάσταση του Λαζάρου, τη Βασιφόρο, το Μυστικό Δείπνο και το Νηπτήρα. Από τα γεγονότα που ακολούθησαν την Ανάσταση του Χριστού απεικονίστηκε μόνο η Ψηλάφιση του Θωμά. Η σκηνή τοποθετήθηκε στη δεύτερη ζώνη του νοτίου τοίχου. Δύο σκηνές από τη ζωή της Παναχίας απεικονίστηκαν στην ανώτερη ζώνη του νοτίου τοίχου: η Γέννηση και τα Εισόδια της Θεοτόκου, ενώ οι κατώτερες ζώνες και των δύο τοίχων διακοσμήθηκαν με άγιους. Στο βόρειο τοίχο, από τα δυτικά προς τα ανατολικά, απεικονίστηκαν τρεις έφιπποι στρατιωτικοί άγιοι: ο Θεόδωρος Τήρωνας, ο Δημήτριος και ο Γεώργιος. Στο νότιο τοίχο, από τα ανατολικά προς τα δυτικά απεικονίστηκαν: ο Ιωάννης ο Πρόδρομος, οι απόστολοι Πέτρος και Παύλος, ο άχ. Ανδρέας, ο ευαγγελιστής Λουκάς, οι άχ. [Ιά]κω[βος], Νικόλαος, Σάββας, Αντώνιος, Κωνσταντίνος και Ελένη. Στο νότιο τοίχο, στην ποδιά της καμάρας του κυρίως ναού, απεικονίστηκε η άχ. Παρασκευή.

Διακοσμητικά μοτίβα, με φυτικά και γεωμετρικά θέματα, κοσμούν, τέλος, την ποδιά της αψίδας του Ιερού Βήματος, το κλειδί της καμάρας του ναού και τμήμα της ποδιάς της καμάρας του κυρίως ναού.

Το δεύτερο έργο του Μανουήλ - πρώτο ουσιαστικά από χρονολογικής πλευράς - είναι το τρίπτυχο με αριθμό καταγραφής 264, της Συλλογής της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Το έργο αυτό προέρχεται από το ναό του άχ. Γεωργίου του Ανω, στο ομώνυμο μαράσι και έχει διαστάσεις 0,61 x 0,77μ. Στο ανώτερο τμήμα του το τρίπτυχο απολήγει σε αυτόξυλο οξυκόρυφο τόξο, το μέτωπο του οποίου κοσμείται με αλυσιδωτό μοτίβο, ενώ στο κάτω τμήμα του αριστερού φύλλου διατηρείται η επιγραφή : ΧΕΙΡ ΜΑΝΟΥΗΛ ΙΕΡΕΟΣ/ ΚΑΙ ΣΑΚΚΕΛΛΙΟΝ[ΩΣ] /ΡΟΔΟΥ. Στο δεξί φύλλο διαβάζουμε: ΕΤΟΣ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ 1677-ΔΕΚΕΜΒΡ(ΙΟΥ) Γ. Στην εξωτερική πλευρά του τρίπτυχου απεικονίζονται, στο αριστερό φύλλο ο αρχάγγελος Μιχαήλ και στο δεξί ο αρχάγγελος Γαβριήλ. Στο εσωτερικό των πλευρικών φύλλων εικονίζονται: στο πάνω μισό του αριστερού φύλλου ο άγγελος του Ευαγγελισμού και κάτω ο άχ. Γεώργιος δρακοντοκτόνος. Στο δεξί φύλλο, στο πάνω μισό εικονίζεται η Παναχία του Ευαγγελισμού και κάτω ο άχ. Δημήτριος, έφιππος. Στο μέτωπο τέλος, του κεντρικού φύλλου, απεικονίζονται ο Χριστός και τα σύμβολα των Ευαγγελιστών Ιωάννη και Μαθαίου, ο αετός και ο άγγελος. Κάτω από αυτά, σε δύο ομάδες, αποδίδονται οι άγιοι Σάββας και Αντώνιος, αριστερά και Σπυρίδωνας και Ονούφριος, δεξιά. Ανάμεσα στον άχ. Αντώνιο και τον Ιεράρχη υπάρχει θέση για φορητή εικόνα. Στο κατώτερο τμήμα του κεντρικού φύλλου, πάνω σε κόκκινο βάθος, εικονίζεται ο σταυρός και τα σύμβολα του Πάθους, ενώ ανάμεσα στις κεραιές του σταυρού διαβάζουμε τις συντομογραφίες: Ι(ΗΣΟΥ)Σ Χ(ΡΙΣΤΟΣ) Χ(ΡΙΣΤΟΣ) Χ(ΑΡΙΝ) Χ(ΡΙΣΤΙΑΝΟΙΣ) Χ(ΑΡΙΖΗΤΑΙ) Θ(ΕΟΥ) Θ(ΕΑΝ) Θ(ΕΙΟΝ) Θ(ΑΥΜΑ) / Σ(Α)ΚΕΛ(ΛΙΩΝ) ΣΜΦΘ/ ΝΙΚΑ.

Συμπερασματικά θα λέγαμε, ότι το έργο του Μανουήλ, ιερέα και σακελλίωνα Ρόδου, όπως αυτό προκύπτει από τη μελέτη των τοιχογραφιών του ναού του άχ. Ιωάννη στον Κουφά και το τρίπτυχο της Συλλογής της 4ης Εφορείας, φανερώνει ένα χαρακτήρα επαρχιακό, με αρκετές αδυναμίες και ατέλειες που εντοπίζονται κυρίως στο σχέδιο και την προοπτική. Σπάνιοι εικονογραφικοί τύποι, πρότυπα της εποχής των Παλαιολόγων και της ζωγραφικής του ίδου αι., αλλά και θέματα δυτικά, συνυπάρχουν, συνταιριάζοντας μ' ένα ύφος απλοϊκό, παραδόσεις και ρυθμούς διαφορετικών εποχών και καλλιτεχνικών τάσεων. Συνδεδειγμένο στοιχείο το χρώμα που δίνει ένα χαρούμενο τόνο στις συνθέσεις.

